

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
2022-YL-103

**EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA’NIN “SIHHATNÜMA-YI
KEBİR” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

HAZIRLAYAN
Seher BÜYÜKBAŞ

TEZ DANIŞMANI
Doktor Öğretim Üyesi Ayten CAN

AYDIN-2022

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve belgelerin bilimsel yöntemlerle yapılan araştırma sonucunda tarafımda incelenip yazıldığını çalışmada bana ait olmayan tüm veri ve belgelerin bilimsel etik kurallarına uygun şekilde eksiksiz şekilde uygun atıflar yapıp kaynak göstererek yazdığımı beyan ederim.

24/06/2022

Seher BÜYÜKBAŞ

ÖZET

EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA’NIN “SİHHATNÜMA-YI KEBİR” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Seher BÜYÜKBAŞ

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doktor Öğretim Üyesi Ayten CAN

2022, XIII + 133 sayfa

Tarihsel sürece baktığımızda pandemi ilk defa ortaya çıkan bir durum olmayıp çeşitli dönemlerde zaman zaman görülmüştür. 2019 yılı Aralık ayında Çin’in Hubei Eyaleti Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 Pandemisi tüm dünyayı sarmış ve yaşam koşullarını kısıtlı hale getirmiştir. Tarihte görülen pandemilerle mücadelede koşulların çok iyi olmadığıda bilinmektedir. İnsanların yaşam koşullarına ve sağlığına dikkat etmesinin önemi salgın hastalıklar süreciyle bir kere daha ortaya çıktı. Çalışma konumuz olan El Hac Mustafa Hami Paşa’nın “*Sıhhatnüma-yı Kebir*” isimli eseri bireylerin ruh ve beden sağlıklarını korumak amacıyla beslenme ve temizliklerine dikkat etmeleri gerektiği hastalıklardan korunmak amacıyla nasıl giyinmeleri ve ne yemeleri gibi birçok konuyu da içermektedir. El Hac Mustafa Hami Paşa’nın bu eseri günümüz pandemi koşullarında neler yapılması gerektiğine dair birbuçuk asır önce yazdığı bu eser pandemi koşullarında sağlığımızı korumak amacıyla neler yapmamız gerektiği konusunda önemli bilgilere sahiptir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Halk Sağlığı, Mustafa Hami, Sağlık, Sıhhatnüma-yı Kebir.

ABSTRACT

THE ASSESSMENT OF EL HAC MUSTAFA HAMİ PASHA’S “SİHHATNÜMA-YI KEBİR”

Seher BÜYÜKBAŞ

Master Thesis, Department of History

Supervisor: Dr. Ayten CAN

2022, XIII + 133 pages

When we look at the historical process, the pandemic is not a situation that has emerged for the first time but has been seen from time to time in various periods. The Covid-19 Pandemic, which emerged in China's Hubei Province, Wuhan, in December 2019, has swept the whole world and made living conditions formidable. It also known that the conditions in the fight against the pandemics seen in history are not very good. The importance of paying attention to people's living conditions and health has once again emerged with the epidemic disease process.

Our study subject, El Hac Mustafa Hami Pasha's "*Sihhatnüma-yı Kebabir*", includes many issue such as how to dress and what to eat in order to protect from diseases that individuals should pay attention to their nutrition and cleanliness in order to preserve their mental and physical health. This work of El Hac Mustafa Hami Pasha, a century and a half ago written about what should done in today's pandemic conditions, has important information about what we should do to protect our health under pandemic conditions.

KEY WORDS: Health, Mustafa Hami, Public Health, Sihhatnüma-yı Kebabir.

ÖNSÖZ

Çalışma ürünümüz El Hac Mustafa Hami Paşa'nın "*Sıhhatnüma-yı Kebir*" isimli eseri bugüne kadar detaylı şekilde araştırılmamıştır. Dünyayı saran pandemi süreciyle birlikte sağlık konusu daha önemli hale geldi. Ele aldığımız eser benzer dönemlerin tarihin çeşitli zamanlarında yaşandığını, kişinin ruh ve beden sağlığını ayakta tutabilmek amacıyla neler yapması gerektiği konusunda yol gösterici niteliğindedir. Kişilerin sağlıklı bir şekilde hayatta kalabilmesi için giyim, kuşam, beslenme, yaşam tarzı ve yaşadığı mahaller dahil olmak üzere bütün etkenlerin doğru şekilde olması gerekmektedir. Çalışma konumuz olan eserde sadece yetişkinlerin değil çocukların da hastalık süreçlerinden nasıl etkilendiği ve hangi tedavi yöntemlerinin çocuklara uygulanması gerektiğine değinilmiştir. Bu çalışma Hami Paşa'nın hayatı, eserleri eve *Sıhhatnüma-yı Kebir* adlı kitabının değerlendirmesini içermektedir.

El Hac Mustafa Hami Paşa'nın "*Sıhhatnüma-yı Kebir*" isimli eserin incelenmesinde tecrübelerini ve desteğini esirgemeyen tez danışmanım Sayın Dr. Ayten CAN'a, teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte manevi desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Aysun SARIBEY HAYKIRAN'a, Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN'e, Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ'e ve yoğun çalışmalarının arasında tez jürimde yer alan Prof. Dr. Okay BAŞAK ve Doç Dr. Fevzi ÇAKMAK'a ve değerli annem Nevriye ve babam Hasan BÜYÜKBAŞ'a da teşekkürlerimi sunarım.

Seher BÜYÜKBAŞ

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xi
EKLER DİZİNİ	xii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	5
1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR VE HALK SAĞLIĞINI KORUMAYA YÖNELİK ÖNLEMLER.....	5
1.1. Osmanlı Devleti'nde Görülen Salgın Hastalıklar:	5
1.1.1. Taun- Veba.....	5
1.1.2. Kolera.....	7
1.1.3. Çiçek	9
1.1.4. Sıtma	10
1.1.5. Cüzzam.....	11
1.1.6. Verem:.....	13
1.1.7. Tifüs:	16
1.1.8. Tifo.....	20
1.1.9. Kuduz	23
1.1.10. Frengi	26
1.1.11. Trahom	28
1.2. Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanında Yürütülen Çalışmalar:	29

1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Modern Tıp Eğitimi.....	30
2. BÖLÜM	36
2. EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA'NIN HAYATI VE ESERLERİ.....	36
3. BÖLÜM	41
3. EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA VE <i>SIHHATNÜMAİ KEBİR</i>	41
3.1. İnsan Sağlığı Açısından Faydalı ve Zararlı Gıdalar.....	42
3.1.1. Çocuk Sağlığı, Çocuk Hastalıkları ve Çocukların Beslenmesi:.....	45
3.1.2. Yaşlıların ve Kadınların Beslenmesi.....	53
3.1.3. Hazmı Zor ve Kolay Olan Besinler:	54
3.1.4. Süt ve Süt Ürünlerinin Faydaları ve Zararları:.....	54
3.1.5. Et Ürünlerinin İnsan Sağlığı Açısından Faydaları ve Zararları	55
3.1.5.1. Kanatlılar, Av Hayvanları ve Diğer Hayvan Etleri	55
3.1.5.2. Balık Etleri	56
3.1.6. Yemeklerin Lezzetini Arttıran Terbiyeler.....	56
3.1.7. Yemeklerin Korunma Yöntemleri	57
3.1.8. İçeceklerin İnsan Sağlığı Açısından Faydaları ve Zararları.....	57
3.2. Sağlık Açısından Zararlı Olan Keyif Yapıcı Maddeler	59
3.3. İklim Koşullarının İnsan Sağlığına Etkisi.....	60
3.4. Çevresel Koşulların İnsan Sağlığı Üzerine Etkisi.....	61
3.5. Konutların İnsan Sağlığı Açısından Önemi	63
3.6. Temiz ve Kirli Havanın İnsan Sağlığına Etkisi	64
3.7. Hareket ve Hareketsizliğin İnsan Sağlığına Etkileri:.....	66
3.8. Doğru Nefes Alıp Vermenin İnsan Sağlığına Etkisi.....	68
3.9. Uyku ve Uykusuzluğun İnsan Sağlığına Etkisi	68
3.10. Keyif ve Bağımlılık Yapıcı Maddeler:	69
3.11. Cinsel Eylemlerin İnsan Sağlığına Etkileri.....	69

3.12. Duyu Organlarının Sağlığı.....	70
3.13. Güneşin İnsan Sağlığına Etkileri	71
3.14. Diş Sağlığının Önemi.....	72
3.15. Saç, Sakal ve Tırnaklar	73
3.16. Giyim- Kuşam.....	73
3.17. Beden Temizliği.....	74
3.18. Kadın Sağlığı ve Doğurganlığı:	76
3.19. Yaşlılıkta Görülebilecek Hastalıklar.....	78
3.20. Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar ve Bu Hastalıklardan Korunma Yöntemleri:.....	79
3.21. Hastalıkların Tedavisinde Uygulanan Sülük ve Hacamat	81
3.22. İnsanların Sahip Olması Gereken Olumlu Özellikler	82
3.23. Mutluluk, Üzüntü, Korku, Öfke, Kıskançlık, Aşk, Sevda Gibi Davranışların İnsan Sağlığına Etkileri:	83
4. SONUÇ	87
5. KAYNAKLAR	89
6. EKLER	97
ÖZGEÇMİŞ	133

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 3.1. Haftalık Yaşam Tablosu.....	86
--	----

EKLER DİZİNİ

Ek 1. Sözlük.....	97
Ek 2. Görseller.....	99

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C : Cilt

S : Sayfa

SS : Sayfa Sayısı

GİRİŞ

Araştırma'nın Konusu, Kapsamı ve Önemi

Araştırmanın konusu El Hac Mustafa Hami'nin "*Hıfzısihhaya Dair Sıhhatnüma-yı Kebir*" isimli eserinin transkripsiyonu yapılarak değerlendirilmesidir. Eser ile ilgili yaptığımız araştırmalarda bugüne kadar detaylı bir şekilde yapılmış bir çalışmaya rastlamadık. Bu eseri tez çalışması olarak seçmemizin nedeni de eserin daha önce çalışılmamış olması ve halk sağlığı konusunda önemli bilgiler içermiş olmasıdır. Her ne kadar eserin kaleme alındığı 1865 yılından sonra halk sağlığının korunması ve hastalıkların tedavi yöntemlerinde çok önemli gelişmeler yaşanmışsa da bu konular eserin yazıldığı dönemlerde nasıldı sorusunun yanıtını almamız açısından bizlere önemli bilgiler vereceğini düşündük. Eser döneminin sağlık konusundaki uygulamaları yansıtması açısından da çok önemlidir.

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Türkçesi ile yazılan *Sıhhatnüma-yı Kebir* insan sağlığı açısından çok önemli olan yeme-içme, giyim-kuşam, iklim, sıcak hava- soğuk hava, yaşanan coğrafya, konut, su, bulaşıcı olmayan ve bulanıcı hastalıklar, salgın hastalıklar, cinsel hayat, yaşlı, kadın, çocuk sağlığı, hareket etme, spor, uyku, ruh sağlığını etkileyen korku, kuruntu, üzüntü, sevinç gibi konuları kapsamaktadır.

El Hac Mustafa Hami eserinde Osmanlı Türkçe'si dışında yaşadığı dönemin bilim dilleri olarak kabul edilen Arapça ve Fransızca kelimeler de kullanmıştır. Eserin dili genel olarak açık ve anlaşılırdır. 1864 yılında yayın hayatına başlayan *Ceride-i Askeriye*'de tercüman olduğunu tespit ettiğimiz yazarın bu dilleri de iyi bildiği anlaşılmaktadır.¹

Araştırmanın Amacı

Yukarıda da belirtimimiz gibi eserin daha önce çalışılmamış olduğu göz önünde bulundurularak halk sağlığının korunması ve tıp çalışmalarında yaşanan gelişmeleri

¹ 16 Ocak 1864 tarihinde yayın hayatına başlayan *Ceride-i Askeriyye* 15 Kasım 1922 tarihine kadar yayın hayatını sürdürmüştür. Daha sonra *Ceride-i Askeriyye*'nin devamı niteliğinde olan *Mecmûa-i Askeriyye*, *Askeri Mecmûa*, *Ordu Dergisi* ve günümüzde de *Silahlı Kuvvetler Dergisi* yayınlanmaktadır. *Ceride-i Askeriyye*, Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ilk askerî gazete olmasının yanı sıra sürekliliğinin olması açısından da oldukça önemlidir. Bkz. Can, A. (2005). "Ceride-i Askeriyye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri". *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt 24 (Sayı 37), s. 195-211. Yıldırım, A. (2008). "Askeri Bir Süreli Yayın *Ceride-i Askeriyye* (15 Aralık 1880/20 Mart 1881 Yılları Arasındaki Sayıları)". Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın. Yerdoğan, Ali Emre; (2019) *Ceride-i Askeriyye Gazetesi'nin Tasnifi (1864-1870)* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hayta N.- Ünal U. (2007). *Osmanlı Askeri Gazetesi Ceride-i Askeriyye* 1-30. Ankara: Berikan Yayınevi.

görmemiz açısından bu eseri Türkçe'ye kazandırmak büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmayı yaparken amacımız öncelikle eserin transkripte edilmesi ve değerlendirilmesi olmuştur. Eser tarafımızdan transkripte edilmiş fakat toplamda 549 sayfa olan eserin transkripti verilmek yerine değerlendirilmesini yapmak tercih edilmiştir.

Araştırmanın Yöntemleri

Bu çalışmada öncelikle El Hac Mustafa Hami'nin "*Hıfzısihhaya Dair Sihhatnüma-yı Kebir*" adlı eserinin başka araştırmacılar tarafından daha önce çalışılıp çalışılmadığı tespit edilmeye çalışıldı. Daha sonra da yazar hakkında araştırma yapıldı. Eser hakkında yapılan araştırmalarda İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve E-Kitaplar bölümünde Demirbaş No: AUE_00428, Yer Numarası: 613.66MUS 1281/ 11 Şubat 1865 şeklinde kayıtlı olduğunu tespit ettik. Kimi yerlerde de eserin basım tarihi 1864 olarak verilmiş olmakla birlikte biz tez çalışmamızda eserin en son sayfası olan 549. Sayfada yer alan fi 15 ramazan sene 1281 ibaresinden hareketle 1865 yılını vermeyi uygun bulduk. İstanbul'da Matbaa-i Amire'de basılan eserin kaç baskısı olduğuna dair bir bilgiye ulaşamamış olsak da Catalog. Hathitrust, onlinebooks library ve Leiden Üniversitesi online kütüphanelerinde dijital baskılarının olduğunu tespit ettik. Ayrıca Gittigiyor, Nadir Kitap ve Kitantik sitelerinde eserin satışta olduğunu gördük.² Eser hakkında yaptığımız araştırmalarda eserin sırtı deri kaplı olup ilk sayfasında yazar adı ve kitap adı bulunmaktadır.³ Toplamda 549 sayfa olan eserin kimi kaynaklarda 12:5x16.5 cm. kimilerinde de 12x18 cm ebatlarında olduğu belirtilmektedir. Bizim görüşümüz eserin ebatlarındaki farklılığın ciltlenmesinden kaynaklı olduğudur.

Mustafa Hami'nin diğer eserleri ile ilgili de araştırma yapılmış ve bunlardan bazılarının çalışıldığı görülmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi "El Hac Mustafa Hami Paşa'nın Hayatı ve Eserleri" başlıklı bölümde verilecektir.

²<https://catalog.hathitrust.org/Record/008926624>;

<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Mustafa%20Hami%2C%20%2D1878>

https://catalogue.leidenuniv.nl/primexplore/fulldisplay?docid=UBL_ALMA21210415000002711&context=L&vid=UBL_V1&lang=en_US&search_scope=All_Content&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=all_content&query=any,exact,67075983,AND&sortby=rank&mode=advanced&offset=0549

https://www.gittigiyor.com/kitap-dergi/sihhatnum-yi-kebir-el-hac-mustafa-hami-pasa_pdp_34056099

<https://www.nadirkitap.com/sihhatnuma-yi-kebir-osmanlica-mustafa-hami-kitap5725491.html>

https://www.kitantik.com/product/Sihhatnuma-yi-Kebir_0z8kgltjiat5157167v

³ Bkz. Belge No: 1

El Hac Mustafa Hami Paşa'nın Sıhhatnüma-yı Kebir adlı eserinin transkripsiyonu tarafımızdan yapılmıştır. Daha sonra danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Ayten CAN ile tekrar gözden geçirilmiş, sonra da okunamayan kelimeler için Doç. Dr. Musa GÜMÜŞ'ten destek alınmıştır. Tez çalışmamızda eserin transkripsiyonunu vermek yerine daha anlaşılır olması ve konu ile ilgili çalışma yapacak olan araştırmacılara kolaylık sağlaması açısından değerlendirmesini yapmayı tercih ettik.

Eserde yaş, sağlık, yapılan işlere göre yeme-içme, giyim- kuşam, iklim, coğrafya, doğa, konut, hareket etme, cinsel hayat, yaşlı-kadın-çocuk sağlığı, uyuma, spor yapma, bulaşıcı ve salgın hastalıklar, üzüntü, sevinç, kuruntu gibi insan sağlığını etkileyen konular üzerinde durulmuştur. Çalışmamızda bu konular sınıflandırılmış ve ana kaynağımız olan esere sayfa numaraları verilerek atıf yapılmıştır.

Eseri incelediğimizde yazarın kendi deneyimleri ve gözlemlerine yer verdiği, ayrıca eserin yazıldığı dönemde ele aldığı konularla ilgili başka ülkelerden örnekler verdiği de görülmektedir.

Eser toplamda 30 bölümden oluşmaktadır. Bazı bölümler kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır.

Tez çalışmamızda giriş ve sonuç bölümleri dışında I. Bölümde Osmanlı Devleti'nde halk sağlığının gelişmesi konusuna yer verilecektir. Yine bu bölümde Osmanlı Devleti'nde salgın ve bulaşıcı hastalıklardan korunmak amacıyla yürütülen karantina uygulaması hakkında da bilgi verilecektir.

II. Bölümde El Hac Mustafa Hami Paşa'nın hayatı, telif ve tercüme eserleri hakkında bilgi aktarılacaktır.

III. Bölümde *Sıhhtanüma-yı Kebir*'in değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu bölümde yazarın sağlık ve halk sağlığının korunması yönündeki görüşleri kendi içinde sınıflandırılarak anlatılacaktır.

Sonuç ve değerlendirme bölümünde de eserle ilgili önemli konular aktarılacak ve eserin tıp tarihi çalışmalarında önemi üzerinde durulacaktır.

İnsanların sağlıklarının korunması yönündeki uygulamaları insanların tarihte var olduğu ana kadar geriye götürmek mümkündür. Tarihin tüm dönemlerinde salgın ve bulaşıcı

hastalıklar görülmüş, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. İlk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Hubei Eyaleti Wuhan kentinde görülen Korona virüs Pandemisi üç ay gibi çok kısa bir sürede dünya çapında 160 ülkeye yayılmış ve milyonlarca insanı etkilemiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Şubat 2020 tarihinde Covid-19 olarak adlandırılan hastalık pandemi ilan edilmiş ve aynı tarihte Türkiye'de de görülmüştür. Küresel bir salgın haline gelen Covid-19 sadece hastalık ve ölümlere neden olmamış, aynı zamanda artan yoksulluk, işsizlik, ekonomik sıkıntılar, belirsizlik ve güvensizlik gibi birçok sorunu da beraberinde getirmiştir.⁴

Covid-19 pandemisi süreciyle birlikte insanların yaşam koşulları, beslenmeleri, yaşadıkları yerler, hastalıktan korunma yöntemleri içinde yer alan maske, mesafe ve temizlik sağlıkları açısından daha önemli hale gelmiştir. Burada değerlendireceğimiz El Hac Mustafa Hami Paşa'nın *Sıhhatnüma-yı Kebir* adlı eserinde de bu gibi konular yer almaktadır. Eserde kişinin beslenmesi, beslenme düzeni, beslenme türleri, beslenme aralıkları, mevsimsel dönemlere göre giyim, kuşam ve yaşam koşulları, salgın ve bulaşıcı olan ve olmayan hastalıklar ve bu hastalıkların tedavi yöntemleri hakkında bilgi verilmektedir. Eserin transkripsiyonu tarafımızdan yapılmıştır. Fakat bu çalışmada eserin değerlendirmesine yer verilecektir.

Mustafa Hami Paşa tarafından Abzülaziz Han'a sunulmak üzere yazılmış olan *Sıhhatnüma-yı Kebir*'de Osmanlı Devlet'inde ve dünyada yaşanan salgın hastalıklar konusunda bilgiler yer almaktadır. Yazarın askerlik göreviyle gittiği Hicaz coğrafyasına ait bilgileri de içeren eseri günümüzde büyük önem taşımaktadır. Yazarın *Sıhhatnüma-yı Kebir* dışında *Sıhhatnüma* isimli bir eseri daha bulunmaktadır. *Sıhhatnüma-yı Kebir* önemli bilgiler içerirken *Sıhhatnüma* daha yüzeyseldir. *Sıhhatnüma* Sultan Abdülmecit'e sunulurken *Sıhhatnüma-yı Kebir* Sultan Abdülaziz'e sunulmuştur.

⁴ Can, Ayten. (2021). *Koronavirüsle Mücadelede Yerel Yönetimlerin Rolü; Efeler Belediyesi Örneği*; 2. Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı. s.75-84. ISBN: 978-625-7813-83-9

1. BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLAR VE HALK SAĞLIĞINI KORUMAYA YÖNELİK ÖNLEMLER

1.1. Osmanlı Devleti'nde Görülen Salgın Hastalıklar:

İnsanlığın dünyada var olduğu zamandan beri birçok salgın ve bulaşıcı hastalık görülmüş ve bu hastalıklar toplumlara çok ciddi zararlar vermiştir. Özellikle insanların yerleşik bir yaşam sürdürmesiyle beraber salgın hastalıklarda da büyük bir artış görülmektedir. Bu artışta en önemli etken insanların yaşam koşullarıdır. Dünyada yaşanan doğal afetler, bu afetler sonrasında ekolojik dengenin bozulması, insan varlığının azalması sonucu ortaya çıkan kıtlıklar salgın ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasında çok etkili olmuştur. Sağlıksız ortamlarda uzun yıllar boyunca süren kızıl, kızamık, difteri, dizanteri, verem, grip, kolera, veba, çiçek, sıtma, tifo, tifüs gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklar kimi devletlerin ve orduların yok olmasına neden olmuştur.⁵ Bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunan ve hâkimiyetinde olduğu boğazlar aracılığı ile kıtaların birbirine bağlandığı bir coğrafyada olan Osmanlı Devleti'nde de yüzyıllar boyunca Asya ve Avrupa kökenli çeşitli salgın hastalıklar görülmüştür.⁶ Kimi dilbilimcilere göre tüm salgın ve bulaşıcı hastalıklar için kullanılan “taun”⁷ Osmanlı Devleti'nin 1453 yılında İstanbul'u fethetmesi ile başlamış ve yüzyıllar boyunca aralıklarla görülmeye devam etmiştir. İbn-i Sina taunu irin bağlayan yakıcı ve sıcaklık veren kulak yakınında ve kasıkta görülen şişliklerin olduğu bir hastalık, yani veba olarak tanımlanmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre taun kıran ya da davun olarak adlandırılan bir salgın hastalıktır.⁸

1.1.1. Taun- Veba

Taun⁹ ya da veba “hıyarcıklı veba”, “yumurcak hastalığı” olarak adlandırılmaktadır. Türklerin vebanın adını söylerlerse bu hastalığı çağıracaklarından korktukları için

⁵ Mohammed, Ali Suhaib İsmael, & Ademi, Rahman. (2022). Sultan II. Mahmut Döneminde Sağlık Sistem, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, s.1-5.

⁶ Dağ, Muhammed. (2021). Osmanlı Dönemi İzmir'inde Veba-Disiplinlerarası ve Karşılaştırmalı bir Yaklaşımla. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Veba*. Editörler; Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak v.d. Gece Kitaplığı, Ankara, s.215.

⁷ Mohammed, Ali Suhaib İsmael. & Ademi, Rahman. (2022). a.g.m. s.1-2.

⁸ Ağır, Sevda. (2020). *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri Ve Tepkiler (1856-1914)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

⁹ Varlık, Nükhet. (2011). “Taun“, TDVİA, C:40, İstanbul, s.175.

Anadolu’da hastalığa “oymaca, baba, ölet, kıran, yumurcak,” adlarını vermişlerdir.¹⁰ Veba devlet tarafından “illet-i malume “olarak adlandırılmıştır. Sırt ve baş ve kasık ağrısı, ateş, titreme, kusma, kanama, nefes darlığı, halsizlik gibi belirtileri olan vebanın en yaygın olarak görülen bubonik yani hıyarcıklı veba, septisemik ve pnömonik-akciğer vebası olmak üzere üç türü bulunmaktadır. Genelde fareler üzerinde yaşayan pireler aracılığı ile yayılan veba pirelerin insanları ısırmasıyla insanlara geçmektedir. İnsandan insana da hızla yayılan vebanın taşınması hastaların kullandıkları eşyalar, hava parçacıkları, ticari eşyalar, mektuplar aracılığı ile de olabilmektedir. Fakirlik, pislik de hastalığın yayılmasında önemli bir etkidir.¹¹ Veba sadece insanları etkilememekte aynı zamanda büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar olarak tanımlanan sığır, koyun keçi gibi hayvanlar arasında da yayılmaktadır.¹²

Göç, seyahat, ticaret ile yani insanların, yaşam koşulları, yaşam tarzları ve hareketliliği ile yayılan taun İstanbul ve Rumeli bölgesi başta olmak üzere neredeyse bütün Osmanlı Coğrafyasında görülmüştür. İnsan hareketliliğinde etkili olan unsurlar askerlerin yer değiştirmeleri, kanun kaçakları, gezici tüccarlar, seyahat ve ticaret yapmak amacıyla bir yerden başka yere gidenler, korsanlar, göçebeler aracılığı ile geniş coğrafyalara yayılan veba daha çok yoğun olarak insan yerleşimlerinin olduğu kentlerde görülmektedir.¹³ Göç, seyahat ve ticaret nedeniyle insan hareketliliğindeki artış sadece vebanın değil aynı zamanda verem, çiçek, tifüs, koleranın artmasına ve yaygınlaşmasına neden olmuştur. “Büyük kıran, büyük ölüm, kara ölüm “gibi tanımlamaları yapılan taun-veba’ın taşıyıcılarının fareler olduğu tespit edildikten sonra bu hastalıkla mücadele daha da kolaylaşmıştır.¹⁴ Tez konumuz *Sıhhatnüma-yı Kebir*’de de fareler yoluyla bulaşan hastalıklardan korunma yöntemleri anlatılmaktadır.

XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti’nde sık aralıklarla veba salgını görülmüştür. Bu dönemlerde Osmanlı Devleti sadece veba ile mücadele etmemiş, aynı zamanda yaşlıları ve çocukları daha çok etkileyen çiçek hastalığı, aşırı sıcaklar ve kuraklık, depremler, çekirge istilasları gibi sorunlarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁵ XIX.

¹⁰ Yıldırım, Nuran. (2010). “*Salgın Afetlerinde İstanbul*”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, Ed. Said Öztürk, İstanbul Kültür Aş, İstanbul, s.111. Ağır, Sevda (2020) a.g.t. s.13

¹¹ Dağ, Muhammed. (2021). a.g.m. s.215.

¹² Dağ, Muhammed. (2021). a.g.m. s.214.

¹³ Kılıç, Orhan. (2004). Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları Tarih Şubesi Yayınları*, Elâzığ, s. 11-12.

¹⁴ Genç, Özlem. (2011). “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.10, s.125.

¹⁵ Panzac, Daniel. (2011). Çev. Prof. Dr. Serap Yılmaz; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 1-4-5.

Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti çok yaygın ve öldürücü özelliği olan veba ve diğer salgın hastalıklarla mücadeleye devam etmektedir. Osmanlı Devleti yöneticileri 1803, 1811, 1812, 1813 ve 1834 yıllarında da halkı çok fazla etkileyen salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁶ Bu nedenle Dönemin reformist padişahlarından II. Mahmut askeri ve idari reformların yanı sıra sağlık alanında da çok önemli çalışmalar yapmıştır. Sağlık alanında yapılan reformlarda özellikle İskenderiye'den İzmir'e, oradan da İstanbul'a gelen bir ticaret gemisi tarafından getirilen Galata ve Trakya'da 1811-1813 yılları arasında yayılan ve çok ağır geçen veba hastalığı da etkili olmuştur. Sosyal hayatın da durmasına neden olan veba hastalığı nedeniyle çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Hatta durum öylesine kötü bir hal almıştır ki mezarcılar mezar kazmaya yetişemez olmuş, mezar kazmak için askerlerin desteğine başvurulmuştur. Bu veba salgını sırasında Şanizade Atullah Efendi tarafından karantina uygulaması yapılmak istense de bu talebi desteklenmemiştir.¹⁷ Fakat daha sonra veba hastalığının daha da artması üzerine 1813'te Sultan II. Mahmut'un emriyle Şanizade Atullah Efendi gözetiminde gerekli önlemler alınmış, insanların kalabalık olarak bulunduğu yerler kapatılmış, şehre giriş çıkışlar yasaklanmıştır.

1.1.2. Kolera

Kusma ve ishal ile seyreden bir ince bağırsak hastalığı olan kolera salgını da 1822'de Hindistan'dan kolera hastalığı taşıyıcılarının da olduğu bir ticaret gemisinin Irak'ın Basra şehrine gelmesi sonrasında bu şehirde başlamış, salgın Dicle ve Fırat ırmaklarının suları ile Halep ve Diyarbakır'a kadar yayılmış, buradan İstanbul başta olmak üzere birçok yerde görülmüştür. "illet-i kolera, illet-i adiyeye, illet-i mahuf, işidad-ı illet" olarak adlandırılan kolera ilk kez 1831'de İstanbul'da görülmüş, hacca gidenler aracılığı ile Hicaz'da da yayılmıştır. Su kaynakları ve gıdaların temiz olmaması, kanalizasyon ve atıklarında oluşan bakterilerin su kaynakları aracılığıyla insanlara geçmesinden oluşan kolera salgınından İstanbul'da yaşayanların korunmaları amacıyla Sultan II. Mahmut'un emriyle kolera hastaları Kız Kulesi'ne kapatılmıştır.¹⁸ Alınan önlemlere rağmen kolera hastalığı yayılmaya devam etmiş, Çanakkale ve çevresinde de etkili olmuştur. Hatta kolera salgını Rusya'ya kadar ulaşmış, 1831 yılında yine II. Mahmut'un emriyle Rusya'dan gelen gemiler Karadeniz'de beş gün süreyle bekletilmiştir. 1835'te Dâr'ül Etibbâ adıyla karantina müdürlüğü kurulmuş aynı

¹⁶ Şehsuvaroğlu, Bedi. N. (1953). *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul: Kemal Matbaası.

¹⁷ Turan, Nalan. (2011). İstanbul'un Veba İle İmtihani: 1811- 1812 Veba Salgını. Bağlamında Toplum ve Ekonomi'den aktaran Mohammed, Ali Suhaib İsmael, Ademi, Rahman (2022) a.g.m., s.3.

¹⁸ Yıldırım, Nuran, (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük". *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S.150, İstanbul, s.18.

yıl kolera hastalığının yayıldığı Çanakkale’de karantina uygulanmış, ayrıca İstanbul ve Marmara’da bulunan limanlarla Çanakkale’de hastaların tedavi edilmesi için çadırlar kurulmuştur. Karantina uygulaması sadece payitaht ve ona yakın şehirlerle sınırlı kalmamış, imparatorluğun farklı bölgelerinde Hicaz Coğrafyası ve Yemende de uygulanmıştır. Tüm masrafları devlet tarafından karşılanan karantina uygulaması (harç-ı tezkire) sonrasında karantina süresini tamamlayan hastalar ödenen paraları harcama makbuzları ile birlikte iade etmekteydiler. II. Mahmut tarafından salgının önlenmesi için 1838’de Meclis-i Tehaffuz (Meclis-i Muhafızhane adıyla anılmaktadır) kurulmuştur. Karantina uygulaması için de Meclis-i Umur-u Sıhhiye kurulmuştur.¹⁹

1846’da İran’dan Mekke’ye yayılan kolera tekrar 1847 yılında İstanbul’da görülmüştür. Bir diğer kolera salgını da El Hac Mustafa Hami Paşa’nın *Sıhhatnüma-yı Kebir* eserini yazıp yayımladığı 1865 yılında görülmüştür. Bazı kaynaklarda İstanbul’da bu tarihte görülen ve “büyük kolera” olarak adlandırılan salgının bitmesinde Hocapaşa Yangını’nın etkili olduğu ifade edilmektedir.²⁰ Bütün alınan tedbirler ve karantina uygulamalarına rağmen Hicaz’da başlayıp İstanbul’a kadar ulaşan kolera salgınında binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. 1866 yılında Uluslararası İstanbul Sağlık Konferansı düzenlenmiş, bir yıl sonra da Kolera Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe konmuştur.²¹ Karantina uygulamasının yanısıra oluşturulan Tedbirhanelerde ev, iş yeri, eşyalar, giysiler gibi kullanılan her türlü eşyanın sıcak su buharı ve dezenfektanlarla dezenfeksiyon yöntemleri, uygulaması yapılması önerilmiştir. Ayrıca salgın görülen yerlere hekim, aşıcı ve eczacılar atanmıştır. Mustafa Hami Paşa tez konumuz olan eserinde kolera ve diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklardan korunmak amacıyla yapılması gerekenleri de ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Tezimizin son bölümde ayrıntılı bir şekilde aktaracağımız çevrenin, evlerin, su kaynaklarının ve bedeninin temiz tutulması, hastalarla yakın temastan kaçınılması, kişisel eşyaların paylaşılmaması gibi önerilerde bulunmaktadır.

¹⁹ Aras, Gülcan. (2020). “Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Afyon: Kocatepe Üniversitesi. s.30.

²⁰ Ayar, Mesut. (2007). *Osmanlı Devleti’nde Kolera*. İstanbul: Kitabevi Yayınları; Kanter, Beyhan Namık Kenmal’in Bakış Açısıyla Kolera ve Karantina; Şehir ve Medeniyet Dergisi, s.333-347. <http://www.sehirmedeniyetdergisi.org>

²¹ Yıldırım, Nuran. (1994). Kolera salgınları. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

1.1.3. Çiçek

Diğer bir salgın ve bulaşıcı hastalık ise çiçek hastalığıdır. Çiçek hastalığı da diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi savaşlar, ticaret ve göç yolları ile yaygınlaşmıştır. Bu hastalık her yaşta ve cinsiyette bireylerin enfekte olmasına neden olmakla birlikte daha çok çocuklarda görülen bir hastalıktır. Hasta ile yakın temas, hastanın kullandığı eşyaların kullanılması sonucu bulaşabilen çiçek hastalığının tedavisi Osmanlı Devleti'nde çiçek salgını XVII.-XVIII. Yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmış, her ne kadar ilk aşı uygulaması XVIII. Yüzyılda yapılmış olsa da XIX. Yüzyılda bu hastalık hakkında çok şey bilinmediği de unutulmamalıdır. 1845 tarihinde İstanbul'da görülen çiçek salgını daha sonra 1846'dan sonra da Anadolu'nun birçok bölgesinde görülmektedir. 1873'de ve 1894-1895 yıllarında İstanbul'da yeni bir çiçek salgını görülmüştür. Osmanlı belgelerinde "çiçek illeti" olarak da adlandırılan bu hastalık vücutta iltihaplı kabarcıklar oluşmasına bu kabarcıkların iz bırakmasına ve körlüğe neden olmaktadır.²² XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığı ile mücadele konusunda önemli adımlar atılmıştır. 1880'de Dr. Violi'n Beyoğlu'nda çiçek aşısı yapmak için özel aşıhane açmıştır. 1885'te Çiçek Aşısı Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnameye göre okula gitsin ya da gitmesin bütün kız ve erkek çocukların aşılınması şartı getirilmiştir. Yine nizamnamede belirtildiğine göre aşı belgesi olmayan hiçbir çocuğun okul kaydı yapılmayacaktı. İstanbul'da bütün okullarda, medreselerde okuyanlarla ve zaptiye ve askeriye katılacak olanlara da aşı uygulaması zorunlu hale getirilmiştir. 1992'de devlet tarafından İstanbul'da Telkikhane-i Osmani adında aşı evi açılmıştır.²³ 1894 tarihinde yeni bir Çiçek Aşısı Nizamnamesi hazırlanarak yeni doğan çocuklara ilk altı ayda aşı yapılması zorunlu hale getirilmiştir. Aşı yapılması hususunda ihmali olan hekimlere de para cezası verilmiştir. Ayrıca okullarda yapılan araştırma sonucu aşısız öğrencilerin tespit edildiği okulların müdürleri de cezalandırılmıştır.²⁴ Aşılamaların takibinin yapılabilmesi için 1872'de aşı müfettişliği kurulmuş, 1892'de de çiçek aşısı hazırlanması amacıyla Telkh-i Cüderi Ameliyathanesi – Telkikhane-i Şahane- Telkikhane-i Osmani (Çiçek Aşısı Evi) kurulmuştur.²⁵ Buradan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti yöneticileri çiçek hastalığı ile mücadelede koruyucu ve

²² Ağır, Sevda. (2020), a.g.t. s.26-27.

²³ Özcengiz, Erkan. (2003). "Türkiye'de Aşı Araştırmaları", *Toplum ve Hekim Dergisi*, C.18, S.5, s.384.

²⁴ Yıldırım, Nuran, (2018). "II. Abdülhamid'in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım", *Bezmialem Aktüel Dergisi*, S.21, s.28.

²⁵ Yıldırım, Nuran. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Türkiye İslam Ansiklopedisi* 5. s.1331-1332.

önleyici tedaviye büyük önem vermektedirler.

1.1.4. Sıtma

Tez çalışmamızda Mustafa Hami Paşanın da üzerinde durduğu bir diğer hastalık da sıtmadır. Anofel sivrisineklerinin insanları ısırması ile bulaşan ateşli bir hastalık olan sıtma hastalığı dünya nüfusunu önemli oranda etkilemiştir. Dünyada görülen tüm bulaşıcı hastalıklar içinde insanlara en çok zararı sıtma hastalığının verdiği ifade edilmektedir. Osmanlılarda sıtma hastalığı ile ilgili “malarya sıtması, sıtma hastalığı, sıtma illeti” gibi terimler kullanılmaktadır.²⁶

Osmanlı Devleti’nde diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi sıtma hastalığının önlenmesinde de koruyucu ve önleyici tedavi yöntemleri uygulanmıştır. Devlet yetkilileri bir yerde sıtma görülmesi durumunda ivedilikle bir komisyon oluşturarak hastalığın görüldüğü bölgeye göndermekteydi. Bu komisyon sıtmaya neden olabilecek unsurların ortadan kaldırılması için önlemler almakla da yetkiliydi. Diğer bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi sıtma hastalığının önlenmesinde de temizlik büyük öneme sahiptir. Sadece beden temizliğine değil aynı zamanda çevre temizliğine de önem verilmesi gerekmektedir. Mustafa Hami Paşa’nın da ifade ettiği gibi çevreyi kirleten, kötü kokulara neden olan ölü hayvanların leşlerinin uygun şekilde ortadan kaldırılması, göllerin, birikinti halinde olan kirli suların, sulama kanallarının temizlenmesi, bataklıkların temizlenmesi ve kurutulması, sıtmaya neden olan çeltik (pirinç) ve tütün ekiminin kontrol altına alınması, hastaların hastalığı diğer insanlara bulaştırmaması için başka yerlere nakledilmesi, sıtma hastalığı hakkında araştırma yapanların desteklenmesi gibi önlemler almıştır.

Osmanlı Devleti sıtma ve diğer bulaşıcı hastalıkların tedavi edilmesi konusunda da hastalığın görüldüğü yerlere doktor, hasta bakıcı ve sıhhiye müfettişleri görevlendirmektedir. Özellikle yeterince doktor olmaması nedeniyle birçok yere doktor gönderilmesi mümkün olamamaktaydı. Bu sorun da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’den yeni mezun olmuş doktorları görevlendirerek çözülmeye çalışılmıştır.

Sıtma tedavisi için kullanılan kinin maddesine halkın kolayca ve uygun fiyatlarla ulaşabilmesini sağlamak ve nasıl saklanacağı ve kullanılacağını anlatmak amacıyla da devlet nizamname çıkarmıştır. Ayrıca bu nizamnameye göre sıtma görülen bölgelerde yaşayan

²⁶ Ağır, Sevda. (2020), a.g.t. s.30.

çiftçilere ve fakir halka kinin maddesinin ücretsiz dağıtılacağı belirtilmiştir. Tıbbi yardımın dışında sıtma hastalarına gıda yardımında bulunmuş ve bu hastaların hava değişikliği nedeniyle kaldıkları yerden başka bir yere gitmeleri durumunda kalacak yer sağlanmıştır.²⁷

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu tarihten itibaren halk sağlığına önem verdiği bilinmektedir. Özel vakıflar tarafından desteklenen Darü's -şifa, Darü't-tıp ve Bimarhaneler kurulmuştur. Bu kurumların bünyesinde han-hamam ve cami de bulunmaktadır. Osmanlı merkez şehirlerinde kurulan hastanelerin yanında hekim ve öğrencilerin kalacakları yurtlarla tıp eğitimi malzemelerinin de bulunduğu bilinmektedir.²⁸

1.1.5. Cüzzam

Osmanlı Devleti'nde görülen diğer bir hastalık cüzzam- lepra- miskin hastalığıdır. Arapça “cezem” kökünden üretilen cüzzam “elin kesilmesi, parmakların düşmesi” anlamına gelmektedir.²⁹ Vücutta şekil bozukluklarına neden olan cüzzamın Lepromalı Cüzzam, Sınır Cüzzamı ve Tüberkülozumsu Cüzzam olarak üç türü bulunmaktadır. Cüzzamlı bir hastayla temas, yiyecek-içecek yoluyla ya da cinsel yolla bulaşan cüzzam Eski çağlardan itibaren korkulan ve bulaşıcı bir hastalık olarak görülmüştür. Günümüzde ise cüzzam hastalığı tedavi edilebilmektedir.³⁰ Cüzzam hastalarının tedavisi için ömürlerini harcayan Sayın Dr. İbrahim Ethem Utku ve Prof. Dr. Türkan Saylan'ı da minnetle anmamız gerekir. Cüzzam mikrobu bir hastadan başka birine geçtikten sonra iki ile yedi yıl sonra ortaya çıkabileceği gibi cüzzam mikrobunun kuluçka süresi iki ile yirmi yıl arasında da olabilir.³¹ Cüzzam hastalarının dudakları ve dili şişer, saçları ve kaşları dökülür, yüzü derisi kalınlaşır burnu parça parça düşer, ses tonu değişir, bakışları sabitleşir, hareket yetenekleri azalır, eller ayaklar ve gözlerde

²⁷ Kumaş, Nursal. (2017). *Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922); Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*; Editörler: Köse, Şükran; Büke, Çağrı; Çakmak, Fevzi; Akçiçek Eren; Bulaşıcı Hastalıklar Önleme Derneği Yayınları, Gece Kitaplığı, s. 259-283.

²⁸ Bozkurt, Selvinaz. Gülçin. (2020). “Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Darüşşifaların Avlu Özellikleri ve Avlularda Kullanılan Peyzaj Elemanları”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, Sayı 1. Cantay, Gönül Güreşsever (2014). “Fatih Darüşşifasının Han'a Dönüştürülme Teşebbüsü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 4.

²⁹ Tüzün, Nevin. (2021). XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Cüzzam Hakkında Bazı Teptiler, *History Studies, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, SS.201-2015 S.202; <https://www.historystudies.net/dergi/xx-yuzyilin-baslarinda-osmanli-devletinde-cuzzam-hakkinda-bazi-tespitler20210129ebff8.pdf>.

³⁰ Serdar, Murat & Hanar, Murat. (2018). İslam Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhaneler, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Editörler: Çakmak, Fevzi, Köse, Şükran; Büke, Çağrı;; Akçiçek Eren; Gece Akdemi, s.81-91.

³¹ Aybar, Meriç. (2018). İlet-i Cüzzam: “Osmanlı Dağılma Dönemi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 11, Sayı XXXIII. S.505. SS.503-517
https://johschool.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=469641574_19.%20M.%20Aybar%20-%20C4%B0ilet-i%20C3%BCzzam%20-%20Osmanl%C4%B1%20Da%C4%9F%C4%B1lma,%20503-517..pd

şekil bozuklukları ortaya çıkar.³² Hastalığın görünümünden ve bulaşmasından korkulduğu için cüzzam hastaları genellikle diğer insanlardan tecrit edilmiş bir biçimde, toplumdaki uzak yaşamak zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti'nde cüzzam hastalarının barınmalarını sağlamak amacıyla cüzzamhaneler açılmıştır. İlki II. Murat döneminde Edirne'de yaptırılan cüzzamhane 1627 yılına kadar cüzzam hastalarına hizmet vermiştir. Yavuz Sultan Selim tarafından 1514'te yaptırılan Karacaahmet Miskinler Tekkesi 1927 yılına kadar hizmet vermiş, 1938'de ise tamamen yanmıştır. 1551'de Bursa'da yaptırılan cüzzamhane de 1817 yılına kadar hizmet vermiştir.³³ Cüzzam hastaları Cüzzamhaneler, tahaffuzhaneler, miskinhane ya da miskinler tekkesi olarak adlandırılan yerlerde barındırılmakta ve tedavi edilmektedirler.³⁴ Edirne, İstanbul ve Bursa'da yaptırılan Miskinler Tekkesi dışında Konya, Kayseri, Girit ve Urfa'da da miskinler tekkesi bulunduğu bilinmektedir.³⁵ Ayrıca cüzzamhane bulunmayan yerlerdeki cüzzam hastalarının da gurebahanelerde oluşturulan özel bölümlerinde tedavi edilmesine çalışılmıştır.³⁶ Miskinler Tekkesi, ya da gurebahanelerde tedavi imkânı bulunmadığı durumlarda da cüzzam hastalarını belli mahallelerde tecrit etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde cüzzam hastası olduğu için çalışamayacak durumda olanlara maaş bağlandığı da görülmektedir.³⁷

Genelde diğer insanlardan tecrit edilmiş bir biçimde yaşamak zorunda kalan cüzzam hastaları hakkında şehir dışına çıkarılmaları ya da kalabalık yerlerde dolaşmamaları ile ilgili II. Beyazıt, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, I. Ahmet dönemlerinde kanunnameler çıkarılmıştır. Hatta diğer insanlardan ayırmak için giyim kuşamları bile ayrılmış, Kadın hastalar mavi dokumadan çarşaf ve şalvar giyerken erkek hastalar aba elbise, katır yemeni, mest-pabuç, keçe takke takmışlardır.³⁸

³² Nikiforuk, Andrew. (2007). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev: Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, s.51-55. Turhan Sarıköse, Selma. (2013). *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya. s.34. ; Murat Serdar & Murat Hanar. (2018). *İslam Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhaneler, Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, Ed. F. Çakmak, Ş. Köse, Ç. Büke, E. Akçiçek, Gece Akademi Yayınları, Ankara s. 84.

³³ Aybar, Meriç. (2018). a.g.m. s.507.

³⁴ Ören, Enver, "Cüzzam", Sağlık Ansiklopedisi, C.I, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, s.107-108. C.I, s.107.

³⁵Şafakçı, Hamit. (2018). Osmanlı Döneminde Cüzzamlıların Tecrit Edildiği Miskinler Tekkesi'nin Konya Örneği; *Vakıflar Dergisi*; Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, ss.117-135, s.118.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/616276>

³⁶ Ünver, Süheyl. & Şehsuvaroğlu, N. Bedi. (1961). *Türkiye'de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, s.5.

³⁷Aybar, Meriç. (2018). a.g.m. s.513.

³⁸ Tüzün, Nevin. (2021). a.g.m., s.203-204.

Görüldüğü üzere diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi cüzzam hastalığının da yayılmasını önlemek amacıyla Osmanlı Devleti'nde önlemler alındığı, cüzzam hastalarına tedavi süreçlerinde destek olduğu bilinmektedir. Muhakkak tedavi edilemeyen ve destek alamayan cüzzam hastaları da vardır. Bunların yaşamlarını sürdürmek amacıyla dilencilik yaptıkları bilinmektedir. Osmanlı yöneticileri bu dilencileri de toplayarak cüzzam hastası olanları miskinler tekkesine yerleştirmişlerdir.³⁹ Sadece hastalara yönelik hizmet verilmemiş, aynı zamanda cüzzam tedavi edilebilmesi için yapılan araştırmalar da desteklenmiştir.

1.1.6. Verem:

Türkçe'de İnce hastalık, zafiyet, duman, teverrüm olarak da adlandırılan verem-tüberküloz hastalığı binlerce yıldır salgın ve bulaşıcı hastalık olarak varlığını sürdürmektedir. 2500 yıl önce yaşamış olan Hipokrat'ın kitabında verem hastalığı hakkında bilgi bulunmaktadır. Hipokrat verem hastalığının daha çok on sekiz otuz beş yaş arasında kişilerde görüldüğünü yazmaktadır.⁴⁰ Verem- tüberküloz hastalığı akciğerlerde görülen bir enfeksiyon hastalığıdır. Akciğerler dışında akciğer zarı, lenf düğümleri, gırtlak, beyin zarı, bağırsaklar, böbrek, deri ve kemiklerde de görülebilmektedir. 1834 yılından itibaren bu hastalık için Tüberküloz terimi kullanılmaya başlamıştır. 1882 tarihinde Robert Koch tarafından keşfedilen tüberküloza Koch Basili de denmektedir. Verem mikrobu konuşma, öksürme, hapşırma yoluyla havaya karışmakta ve damlacık yoluyla sağlıklı bir insanın akciğerine ulaşabilmektedir.⁴¹ Verem akciğere broşlar, lenf damarları ve kan yoluyla yayılmaktadır. Bu mikrobu bireyin akciğerine ulaşması onun verem hastalığına yakalanmasına neden olmaktadır. Diğer birçok hastalıkta olduğu gibi tüberküloz bakterisinin vücuda girer girmez insanı hasta etmediği, verem mikrobu da bir kuluçka süresi olduğu bilinmektedir. Bireylerin sağlıklı koşullarda yaşamaları, iyi beslenmemeleri, yorgunluk, uykusuzluk, mutsuzluk gibi durumlarda bağışıklık sisteminin bozulması ile ortaya çıkmakta, özellikle bağışıklık sistemi zayıf olanlarda daha hızlı ilerlemektedir.⁴² Osmanlı Devleti'nde de etkili olan verem hastalığı nedeniyle binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Hatta Sultan II. Mahmut

³⁹ Tüzün, Nevin. (2021). a.g.m., s.206.

⁴⁰ Barış, Yusuf İzzettin. (2010). "Tüberküloz Tarihi", Klinik Gelişim (Salgın Hastalıklar), <https://dergipark.org.tr/>. C.23, S.3, s.2.

⁴¹ Zıyanak, Elif. & Özlü Zeynel. (2020). *Osmanlı Döneminde Verem Hastalığı Ve Veremle Mücadele Yöntemleri (19. Yüzyıl Sonları- 20. Yüzyıl Başları)*; Abay Kunanbayev Anısına Türkiye Ve Türk Dünyası Araştırmaları –III, Editör Yunus Emre Tansü, IKSAD Yayınları, Gaziantep, s.543.

⁴² Keskinbora, Kadircan. (2016). a.g.m., s.174. "Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz", *Lokman Hekim Dergisi*, C.6, S.3, s.174; Ağır, Sevda. (2020). a.g.t. s.34.

ve Sultan Abdülmecid'in de verem hastalığından öldüğü bilinmektedir.⁴³

Verem hastalığının görüldüğü diğer birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de veremle mücadele etmek için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Robert Koch'un tüberküloz basilini izole etmesinin ardından Sultan II. Abdülhamit tarafından Dr. Feyzullah, Dr. Horasancı, Dr. Naim ve Dr. Von Düring'den oluşturulan bir ekip verem hastalığı hakkında inceleme yapmaları amacıyla Berlin'e gönderilmiştir.⁴⁴ Sultan II. Abdülhamit 1895 yılında Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane tarafından veremin bulaşıcılığı hakkında inceleme yapılması istenmiş, Cemiyetin oluşturduğu komisyonun yaptığı incelemeler hazırlanan rapor doğrultusunda Şişli Hamidiye Etfal Hastanesi bahçesinde intaniye pavyonu açılmış,⁴⁵ yine aynı hastanede Verem İleti Hakkında Tedbir Komisyonu adında daimi bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonun görevleri hakkında da nizamname hazırlanmıştır. Ayrıca Veremle Mücadele Cemiyeti de hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla çalışmalar yapmıştır. İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Sıhhi Cidal *Dergisi*'nde "*Veremli hastanın bütün balgamlarının tahrip edilmesi, yerlere, kaldırımlar üzerine, umumi mahallere tükürmekten sakınılması, tükürük hakkalarına ve bez parçalarına tükürülmesi gerektiği ve veremli bir hastanın öksürdüğü zaman mendil veya bir kumaş parçasını ağzının önünde tutması gerektiği*" hakkında bir yazı yayınlamıştır.⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin veremle mücadelede aldığı önlemlerden bir diğeri de salgın hastalığın olduğu bölgelere belediyeler, valilikler ve devlet tarafından doktor gönderilmesi ve bu doktorların halkı ücretsiz muayene etmesi şeklinde olmuştur.⁴⁷ Askerler arasında görülen verem hastalığı ile mücadele edilmesi amacıyla da *Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis, Korunma ve Tedavisi Hakkında Muhtıra* hazırlanarak askeri tabiplere gönderilmiş, bu tabiplerin salgınların önlenmesi ve yayılması durumunda izlenmesi gereken yöntemler bildirilmiştir.⁴⁸ Osmanlı Devleti'nde veremle mücadele sadece devlet eliyle yürütülmemiştir. Aynı zamanda veremle mücadele etmek amacıyla sivil toplum örgütleri de kurulmuştur. 1903 yılında Dr. Kleovulos Kokotalas öncülüğünde İstanbul'da kurulan *Tüberküloza Karşı Savaşım Birliği* (Ligue contre la

⁴³ 202 Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s.1331. YILDIRIM, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, C.5, İstanbul, 1985, s.1320-1338.

⁴⁴ Ağır, Sevda. (2020), a.g.t. s.34.

⁴⁵ Etker, Şeref. (2020), a.g.m. s.234.

⁴⁶ Sıhhi Cidal Dergisi, "Veremi Ortalığa Yayılmaktan Sakınmal", 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, 11 Haziran 1925 (1341), s. 13.

⁴⁷ Erdem, Aydın. (2004). "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, S. 15, s. 197.

⁴⁸ Özdemir, Hikmet. (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 94.

Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople (LCTC)) bu konuda ilk sivil toplum örgütü olma özelliğine sahiptir. Cemiyet ilk toplantısını 27 Eylül 1903'te Beyoğlu'nda Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin lokalinde yapmıştır. Başkanlığa 1901 yılında Şehremaneti Hıfzıssıhha Komisyonu Âlisi üyeliğine seçilen Kleovulos Kokotolas üstlenmiştir. Dernek daha sonra 1912 yılında İstanbul Uluslararası Verem Savaşımı Derneği adını almıştır. Dernek başkanı Dr. Kokotolas 1900-1912 yılları arasında Veremden korunma yöntemleri, Avrupa'da veremle mücadelenin nasıl yürütüldüğü, verem hastalığına yakalanma potansiyeli olan kişilerin izlenmesi gereken hijyen kuralları, İstanbul'da kurulan Sanatoryumlarda uygulanan tedavi yöntemleri, Evde verem hastalarının tedavisi, kadınlar üzerinden veremle savaş yöntemleri... gibi verem hastalığı ile mücadele hakkında çok sayıda konferans vermiştir. 1909 yılında Dersaadet Risale-i Tıbbiyesi dergisini de yayımlayan Dr. Kokotalos bu dergide tüberküloz hastalığı ve İstanbul'daki hastaların durumu hakkında yazılar kaleme almıştır.⁴⁹ Diğer bir dernek Besim Ömer başkanlığında *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* adıyla kurulan sivil toplum örgütüdür. Bu örgüt 2 Mayıs 1918 tarih ve 427 numaralı tezkire ile Şurayı Devlet tarafından kamu yararına dernek statüsüne sahip olmuştur. İstanbul'un 1920 yılında işgal edilmesi üzerine çalışmalarını durdurmak zorunda kalan bu dernek Besim Ömer Akalın tarafından kaleme alınan "Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele" adında bir broşür yayınlamıştır. Daha sonra 1923'te Dr. Behçet Salih Bey öncülüğünde İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi kurulmuş, bu dernek tarafından aynı yıl içinde Sıhhi Cidal adında bir dergi çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dergide özellikle insanların verem hastalığından korunma yöntemleri, verem ile mücadelede temizlik ve beslenmenin önemi gibi konularda makaleler yayınlanmıştır. İzmir'de kurulan bu dernek "*Verem Hakkında Neler Bilmelisiniz? Veremliler ve Birlikte Yaşayanlar İçin Faydalı Hakikatler*" adında bir kitap ta yayınlamıştır.⁵⁰ 1923'te Balıkesir Veremle Mücadele Derneği ve İstanbul Veremle Mücadele Derneği kurulmuştur.⁵¹ Bu cemiyetler aracılığı ile halkı verem hastalığına karşı bilinçlendirmek, hastalığın tedavisine yönelik çalışmaları desteklemek, yerel yönetimlerin ve hükümetin verem hastalarının tedavi edilebileceği hastaneler, dispanser ve sanatoryumlar açması için girişimlerde bulunmak gibi faaliyetlerde bulunulmuştur.⁵² Veremle mücadele derneklerin

⁴⁹ Etker, Şeref. (2020), İstanbul'da İlk Verem Savaşımı Derneği, Osmanlı Bilimi Araştırmaları; İstanbul Üniversitesi Yayınları 21, 2, s.225-247. <https://doi.org/10.26650/oba.710116>

⁵⁰ Mahmut, Gürkan, (2013). "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti'nin Propaganda Faaliyetleri", *İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi*, İzmir, C. 29, S. 2, s. 142.

⁵¹ Ziyanak, Elif & Özlü, Zeynel. (2020). a.g.m. s.546.

⁵² Yıldırım, Nuran. (2010). "*Salgın Afetlerinde İstanbul Afetlerin Gölgesinde İstanbul*", İstanbul. Ed. Said Öztürk, Kültür Yayınları, İstanbul, s.160.

yansıra Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti de çalışmalar yürütmüştür.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde içinde bulunduğu savaş şartları nedeniyle diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi verem hastalığında önemli bir artış olmuştur. Bu nedenle hastalığın tedavisi sürecinde yardımcı sağlık personeline duyulan ihtiyaç da artmıştır. Bu ihtiyacı karşılamak için de 1914 yılında Darülfünun Tıp Mektebi'nde Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti kurucu başkanı Besim Ömer Paşa'nın öncülüğünde Hasta Bakıcı Okulu açılmıştır.⁵³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde Verem hastalarının tedavisi, veremden korunma yöntemleri gibi halkın bilinçlendirilmesine yönelik veremle mücadele hem devlet hem de sivil örgütleri eliyle yürütülmüştür. Özellikle temizlik konusuna çok dikkat edilmiştir. Verem hastalığının hastaların çıkardığı balgam aracılığı ile yayıldığı için sokaklara, okullara, kışlalara, hastahanelere, tren, tranvay, vapur gibi toplu taşıma araçlarına, fabrika, kahvehane, resmi dairelerde tükürük hokkaları konulması uygulamasına gidilmiştir. Toplu yaşanan okullar, kışlalar, hastaneler, sokaklar, evler ve hastaların kullandığı eşyaların temizlenmesi hususunda bilgilendirmeler yapılmıştır. Okullarda, kışlalarda önlemler alınmış, hastaların tedavisi için suyu ve havası güzel yerlerde sanatoryumlar açılmıştır. Bu mücadele Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir.

1.1.7. Tifüs:

Çok eski dönemlerden itibaren özellikle savaşlar ve kıtlıklar nedeniyle halkın sefalet içinde olduğu dönemlerde yaygın olarak görülen ve birçok insanın ölümüne neden olan ateşli ve bulaşıcı olan tifüs hastalığı vücut biti (*pediculushumanuscorporis*) ile insandan insana bulaşan lekeli humma hastalığı olarak da bilinmektedir.⁵⁴ Canlı hücre içinde yaşayabilen Rikketsiya Prowazeki isimli bir bakterinin neden olduğu bu hastalık Yunanca'da "tuphos-duman" anlamına gelmekte ve çok hızlı yayılmaktadır.⁵⁵ İnsanlar arasında bitler aracılığı ile yayılan bu hastalığın iki tipi bulunmaktadır ve insanlık tarihinin en eski hastalıklarından biridir. Ayrıca ateşli bir hastalık olan tifüs kıtlık ateşi, gemi ateşi, hapisane ateşi ve kamt

⁵³ Aksu, Yakup. (2018). *Şifahane 'den Hastahane'ye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık ve Tıp*, Ankara, Atıf Yayınları. s. 69-70.

⁵⁴ Bulut, Elif. & Bulut, Alper. & Aysert Yıldız, Pınar. & Yıldız, Abdullah. (2017). *Savaş İçinde Savaş; Tifüsle Gelen Ölüm, Savaş ve Kültür Sempozyumu*, Başkent Klîşe ve Matbaacılık. Ankara, s.16.

⁵⁵Bulut, Elif. ve diğerleri (2017). a.g.m., s.18.

ateşi gibi isimlerle de anılmaktadır.⁵⁶ Epidemik tifüs ve fare tifüsü olarak adlandırılan bu türlere göre bireyler hastalık belirtileri gösterirler. Epidemik tifüs ya da Avrupa tifüsü baş, bacak ve sırt ağrısı, halsizlik, iştahsızlık, üşüme, titreme, ürperme, yüksek ateş, bulantı, kusma, ishal ya da kabızlık şeklinde belirti göstermektedir.⁵⁷ Epidemik tifüsün kuluçka süresi on ile on dört gün⁵⁸ arasında olup, bu hastalığın belirtilerinin görülmesinin ardından iki hafta boyunca devam etmektedir. Hastanın ateşi birkaç gün içinde yükselerek kırk dereceye kadar çıkmakta ve hastanın iyileşmesi veya ölümüne kadar geçen sürede yüksek seyretmektedir. Hastanın derisinde pembe renkli döküntüler oluşur, daha sonra bu döküntüler kırmızı-mor renge dönüşürler. Deride döküntülerin görülmesinin ardından hasta halsizlik hisseder, bilinç kaybı yaşar, uyku hali ve koma durumu ortaya çıkar, ruhsal durumlarında değişiklikler olur, hayal görmeye başlarlar, saldırgan davranışlar sergileyebilirler ya da intihara meyilli olabilirler. Hastalığın kritik döneminin atlatılmasının ardından da hasta iyileşmeye başlar, bilinci açılır ve ateşi düşer.⁵⁹ Ayrıca hastaların gözleri ve yüzü kızarır, nabız atışları hızlanır. Kimi hastalarda böbrek yetmezliği ve dalak büyümesi görülebilmektedir.⁶⁰

Fare tifüsü-endemik tifüs daha çok fakir insanları etkileyen tifüs hastalığından dünyada iki üç milyon kişi hayatını kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nde de Kırım Savaşı, 1877-178 Osmanlı Rus Savaşı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, 1912 Balkan Savaşları ve I. Ve II. Dünya Savaşlarında tifüs hastalığı görülmüştür.⁶¹ Bu savaşlar sırasında özellikle orduda, hem tifüs hem diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek amacıyla 13 Nisan 1914'te *Emraz-ı Sariye ve İstilaiye Nizamnamesi*, yine 1914'te yayımlanan *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilaiye Üzerine Talimatname*'de tifüs hastalığının önlenmesi ve tedavi edilmesi hakkında yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Ayrıca 1913 tarihinde çıkarılan *Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi*'ne eklenen bir maddede Vilayet, sancaklarda belediyelerin işyerleri, evler, ev eşyaları ve giysilerin temizlenerek bitlerden arındırılması amacıyla tedbirhanelerin (dezenfeksiyon istasyonları) kurulması istenmiş fakat özellikle hem

⁵⁶ Bulut, Alper. & Bulut, Elif. & Yıldız, Abdullah. & Aysert Yıldız, Pınar. a.g.e. s.17. https://www.researchgate.net/publication/321329908_Savas_Icinde_Savas_Tifusle_Gelen_Olum/link/5ca8f92a299bf118c4b8ad5d/download

⁵⁷ Bulut, Alper. ve diğerleri (2017). a.g.m. s.18.

⁵⁸ Karatepe, Mustafa. (1999). *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*; İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, s.4. (yazar bu çalışmada kuluçka süresini on ila on üç gün olduğunu belirtmektedir.)

⁵⁹ Karatepe, Mustafa. (1999), a.g.t. s.5.

⁶⁰ Ağır, Sevda. (2020), a.g.t. s.39.

⁶¹ Karatepe, Mustafa. (1999), a.g.t. s.11.

savaş hem de ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu konuda bir başarı kaydedilememiştir. Halkın evlerini, eşyalarını ve bedenlerini temiz tutarak bu hastalığa karşı önlem almasını sağlamak amacıyla *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilaiye Üzerine Talimatname*'nin aşağıda aktarılan son bölümü çoğaltılması ve insanların görebilecekleri yere asılması istenmiştir. Bu ilanda şöyle denmektedir.

“*Lekeli Humma veya Ordu Humması*

Öldürücü ve girdiği yerlerde birçok canları yakıcı bir hastalıktır. Bu hastalık her tarafta salgın yapıp ev bark söndürmektedir.

Lekeli hummayı bitler getirir, bitlenmemeye çalışınız, bitlerle düşüp kalkmayınız, Hastalarınızı bitten kurtarınız. Bitlenmemek için en iyi çare saçları, sakalı kısa kesmek, vücutta başka kıl bırakmamak ve daima elbise ve çamaşırlarda bit aramaktır.” denmektedir.⁶² Yine bu ilanın devamında bitlerin vücuda girmesini engellemek amacıyla gömleklerin yakası, elbiselerin kolları ve pantolonların paçalarına civa merhemi sürülmesi, ceplerde naftalin bulundurulması da önerilmektedir. Ayrıca orduda tifüs ile mücadele edilmesi için de 1914 tarihinde *Seferde Bulaşıcı Hastalıkların Teşhis Korunma Ve Tedavisi Hakkında Muhtıra* yayınlanarak askeri doktorların kıtalarda görülen ateşli hastalık görülenlerin kanlarının tahlil edilmesi, şüpheli görülen hastaların ayrı bir koğuşa alınması, bitlerden arındırılması ve günlük takibinin yapılması, böyle durumda olan hastalarla ilgili bilgilerin üst makamlara bildirilmesi istenmiştir.⁶³ Yine orduda tifüs salgınına engellemek için bitlerden kurtulmaması gerektiğinden 1915 tarihinde askerlerin sevk edilmek üzere toplandıkları yerler, hastaneler, kalabalık yerlerde dezenfeksiyon fırınları kullanılmaya başlanmıştır. Bu işlem için özel bir fırına ihtiyaç duyulmamakta idi. Herhangi bir fırın yakmayacak derecede ısıtıldıktan sonra temizlenmesi gereken giysi ve eşyalar fırında yarım saat tutulduktan sonra çıkarılmaktaydı. Tifüs ile mücadelede bu yöntemin başarılı olmasının ardından *Sıcak Hava Cereyanıyla Tathir Fırını* adında bir broşür hazırlanarak ordulara gönderilmiştir. Dezenfeksiyon işlemleri sadece fırınlarda değil ihtiyaç duyulan yerlerde ekmek tandirlerinde ve tandir da bulunamazsa toprağın kazılarak oluşturulan yerlerde de yapılmıştır.⁶⁴

⁶² *Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilaiye Üzerine Talimatname*, (H.1330-M.1911-1912), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye

⁶³ Karatepe, Mustafa. (1999), a.g.t. s.22.

⁶⁴ Karatepe, Mustafa. (1999), a.g.t. s.32.

Osmanlı Devleti tifüs hastalığını önlemeye yönelik tedbirler konusunda aşı uygulaması da yapmıştır. Reşat Rıza ve Mustafa Hilmi Bey tarafından aşı bulunmuş, 28 Mart 1915'te Tevfik Salim tarafından hazırlanarak Dr. Selahattin, Dr. Süleyman Ali, Dr. İhsan Arif, Dr. Haydar Cemal ve ayrıca dört subaya uygulanmıştır.⁶⁵ Aşı uygulanan kişilerde hastalanma oranı düştüğü tespit edilince de özellikle risk grubunda yer alan hasta bakıcı ve hekimler aşılanmış fakat yeterli aşı üretilmediğinde uygulaması yaygınlık kazanmamıştır.

Osmanlı Devleti askeri hekimleri tifüs ve diğer salgın hastalıklarla mücadelede sadece orduya hizmet vermemiş, aynı zamanda Kafkas Harekâtı sırasında Erzurum, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Erzincan Ruslar tarafından işgali sonrasında buraların halkı göç etmek zorunda kalmış, göç eden insanların sağlık durumuyla ilgilenecek herhangi bir sağlık kuruluşu olmadığından bunların da muayene ve tedavileri askeri doktorlar tarafından yapılmıştır. 14 Temmuz 1916'da göçmenler için açılan ilk muayene ve tecrit istasyonundan sonra 23 istasyon daha açılmıştır. Bu istasyonlarda hasta olan göçmenlerin muayeneleri yapılarak bulaşıcı hastalığı olanlar da tedavi edilmek üzere hastanelere gönderilmekteydiler. Ayrıca hastalığın önlenmesi için de hastalar bittin arındırılıp eşyaları da dezenfekte edilmekteydi. Ailelerini kaybeden çocuklar da koruma altına alınarak askeri hastanelerde tedavi edilmiştir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında sivil hekimlerin azlığı da göz önünde bulundurulursa askeri hekimler hem savaşlarda yaralanan askerlerle hem de salgın hastalıkların tedavisi ile uğraşmak zorunda kalmışlardır. Askerlerin ve sivil halkın hayatlarını olumsuz yönde etkileyen tifüs, çiçek, sıtma, frengi, dönek humma gibi salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmiştir. Eldeki imkânların yetersizliğine rağmen yürütülen mücadele her ne kadar etkili olduysa da Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında da sadece düşmanla değil aynı zamanda salgın ve bulaşıcı hastalıklarla da mücadele edilmek zorunda kalınmıştır. Fakat bu mücadelede daha önceki deneyimlerden yararlanılmış, dezenfeksiyon için buğu sandığı taşıyan seyyar ekipler oluşturulmuş, Anadolu'da birçok şehirde temizleme evleri kurulmuştur.

1916'da Sivas Menzil Mıntıka Sertabibi Dr. Ahmet Fikri tarafından dezenfeksiyon için yapılan taşınması ve kullanımı daha kolay olan buğu sandığı 1917'den itibaren orduda yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Hem kullanımı hem de maliyeti daha uygun olan buğu sandığı yaygın olarak kullanılmış, hatta hayvanlar üzerinde taşınabilecek daha küçük

⁶⁵ Karatepe, Mustafa. (1999), a.g.t. s.35.

⁶⁶ Karatepe, Mustafa. (1999). a.g.t. s.40.

ebatta olanları da yapılmıştır.⁶⁷ Tifüs hastalığına neden olan bitle mücadelede Tokat Hastanesi Sertabibi Dr. Hüseyin Bey tarafından yapılan Buğu Fıçısı, II. Ordu IV. Kolordu Hıfzısıhha Müşaviri Dr. Ahmet Lütü tarafından yapılan Buğu Kazanı da etkili olmuştur.⁶⁸

Daha çok savaş olan bölgelerde yaygın olarak görülen tifüs askeri hareketlilik, göç, İstanbul'un taşra ile artan ilişkileri gibi nedenlerle 1916'da İstanbul'da ve yakın kazalarında da görülmüş, 1917'de ise yayılmıştır. Bu hastalığın yayılmasını önlemek amacıyla Dr. Yunus Vasfi İstanbul Şehremaneti Sıhhiye Heyetiyle, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyyesi tarafından görevlendirilmiş ve bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre taşrada bulunan sıhhi memurlara tifüs hastalığının olduğu yerlerden İstanbul'a gelecek olan yolcuların sağlık kontrolünden geçirilmeleri, eşyalarının temizlenmesi konusunda bilgi verilmesi, askerlerin Tuzla Tahuffuzhanesi'ne gönderilmesi ve burada temizlenmelerinin ardında on dört gün süreyle gözlem altında kalmaları, herhangi bir hastalık belirtisi göstermiyorlarsa kıtalarına gönderilmeleri gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca tifüs hastası olan askerlerin izinlerinin kaldırılması ve terhislerinin de ertelenmesi istenmiştir. Eğer bazı kişilerin hastalık taşıdığından şüphe duyulursa bunların polis merkezlerine veya sıhhi merkezlere bildirilmesi de talep edilmiştir. Hasta yatağı sayısının artırılması talebi de önemlidir. Toplu taşıma araçları, tiyatro, sinema, lokanta gibi yerlerde kolay temizlenebilen döşemeler kullanımı uygulaması, fakir halkın ücretsiz yıkanması için hamam kiralanması gibi önlemler de alınması istenmiştir.⁶⁹ İstanbul dışında Edirne, Beyrut, Suriye, Halep, Kudüs, Kayseri, Aydın, Sivas, Bayburt ve Niğde'de de tifüs hastalığı yayılmıştır. Buralarda da hastalıkla mücadele etmek amacıyla önlemler alınmaya çalışılsa da imkânsızlıklar nedeniyle hastalık yayılmaya devam etmiştir.

1.1.8. Tifo

İnsanlık açısından önemli zararlara sebep olan tifo Osmanlı Devleti'nde ve toplumunda da büyük zararlara ve insanların ölümüne neden olmuştur. Hızlı ve kolay bulaşıcılık özelliğine sahip olan ve kısa sürede salgına dönüşebilen, tedavi edilmezse ölüme neden olan Tifo, Salmonella familyasından Ebert basilinin neden olduğu bir hastalıktır. Yunanca *Tifos* (duman, buharlaşma, dalgınlık anlamlarına gelmektedir.) kelimesinden

⁶⁷ Karatepe, Mustafa. (1999). a.g.t. s.44-45.

⁶⁸ Karatepe, Mustafa. (1999). a.g.t. s.46.

⁶⁹ Özer, Sevilay. (2016). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını, *Belleten*, C. 80, S. 287. s. 219-260. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/257/tur>.

türeyen bu hastalık⁷⁰ ilk kez 1829 yılında tanımlanmış ve hastalığa *Fievre Typhoid* adı verilmiş, etken maddesi ise 1880’de Ebert tarafından bulunmuştur. Yaygın olarak tifo hastasının giysileri, pis ve kirli sular yoluyla bulaşan tifo hastalığı kimi durumlarda hastanın çıkardığı balgam, kusmuk ya da salya yoluyla da bulaşabilmektedir.⁷¹ Ağız yoluyla vücuda giren tifo mikrobu bağırsaklara ve kana geçtikten sonra aktif hale gelir ve insan vücudunda çok uzun süre yaşayabilir. Bu nedenle bulaşıcılığı yüksek bir hastalıktır. Sağlıksız koşullarda yaşama, yetersiz beslenme, yorgunluk ve daha önce bu hastalığı geçirmiş olma gibi nedenler hastalığın vücutta yayılmasında etkili olabilmektedir. Hastalık belirtileri şiddetli baş ağrısı, karın ağrısı, halsizlik, kırgınlık, ürperme, titreme, iştahsızlık, ishal durumlarıdır.⁷²

Diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi tifo hastalığından da en etkili korunma yöntemi temizliktir. El Hac Mustafa Hami’nin de Sıhhatnüma-yı Kebir’de belirttiği gibi özellikle insanların içme ve diğer amaçlarla kullandığı suların temiz olması gerekmektedir. Hastalık görülen yerlerde sular kaynatılarak kullanılmalı, kirlenmiş sular kesinlikle kullanılmamalıdır. Sadece suların temizliği değil, aynı zamanda çevre temizliğinde önem verilmelidir. Özellikle içme sularına atık maddelerin karışmasını önlemek amacıyla tuvalet kullanımı konusuna da çok dikkat edilmeli, tuvaletlerin su kaynaklarına uzak yerlere yapılması gerekmektedir. Yine mezarların da yerleşim yerlerine uzak bölgelerde yapılması da önerilmektedir.

Yiyecek içecek üretimi ve satışında çalışan kişilerin düzenli olarak sağlık kontrolleri yapılmalı, hastalık tespit edilenler işten uzaklaştırılmalıdır. Toplu yaşanan yerlerde kalabalık şekilde bulunulması önlenmeli, özellikle buraların tuvaletleri ve atık sularının gittiği yerler düzenli bir şekilde kontrol edilmeli ve temizlenmelidir. Hastalıkların yayılmasını önlemek çok önemli olup insanların kalabalık şekilde bulunduğu hapishaneler, hastanelerde karantina bölgelerinin de olması büyük öneme sahiptir. Hastaların kullandıkları eşyaların temizlenmesi amacıyla da etüv bulundurulması gerekmektedir.⁷³

⁷⁰ Aykun, İbrahim. & Uslu, Yıldız Menekşe. (2022). Talimatnameler Işığında XIX Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, C.9, S.20. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2068484>

⁷¹ Aykun, İbrahim. & Uslu, Yıldız Menekşe. (2022). a.g.m. s.20.

⁷² Ayaz, C. & Arıtürk, S. (1997). “Tifo ve Para Tifo Olgularının Tedavisinde Tiam Fenikol Kullanımı”. *Ankem Dergisi*, 11 (No.4), 493-496.

⁷³ Ağır, Sevda. (2020). a.g.t s.47, & Özlü, Zeynep. (2017). Osmanlı Devleti’nde Diferi Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında). *Belleten*, C.LXXXI-291, 419-486 s.456. Yıldırım, Nuran. (2004). *Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı” Düni ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, S. Faruk Göncüoğlu (Ed.), İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları: 421-431. s.423-424.

Hastaların kullandığı ev ve diğer eşyalar iyice temizlenmeli, insanlar hastalığın yayılmasının önlenmesi için alışkanlıklarını değiştirmelidirler. Aynı kaptan yemek yemek, aynı bardaktan su içmek gibi konulara dikkat edilmeli, yemeklerde çatal, kaşık, bıçak kullanılması, ellerin yemekten önce ve sonra, tuvalet sonrası su ve sabunla yıkanması, selamlaşırken tokalaşmamak, başkalarının yattığı yataklarda yatmamak, pis ve kirli yerlerde bulunmamak, yıkanmadan ve çiğ olarak hiçbir besini yememek gibi konulara da dikkat edilmelidir.⁷⁴

Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan korunmanın en iyi yöntemleri hijyen koşullarına dikkat edilmesi ise de özellikle aşı yapılması hastalığın daha az ağır seyretmesine neden olmaktadır. Tifo aşısını ilk üretimi Poymer ve Payper tarafından yapılmış, daha sonra 1896'da Kolle ve Pfeiffer, 1897'de Wright ve Semple tifo aşısı üretmiş ve kullanımına başlamıştır.⁷⁵ Tifo aşısının bulunması ve kullanıma sunulması öncelikle bu hastalığın en fazla zarar görmesine ve ölümlerine neden olduğu orduda kullanımına başlanmıştır. İlk kez İngilizler tarafından kullanılmış, Osmanlı Devleti'nde 1911'de Muallim Doktor Hüsametdin Bey tarafından hazırlanan bir raporla askerlere tifo aşısı yapılması istenmiştir. Dr. Hüsametdin Bey tarafından hazırlanan rapor *Gülhane Tabâbet-i Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatı* Doktorlarından Reşad Rıza ve Mustafa Hilmi Bey'e havale edilmiş ve bu doktorlar *Gülhane Tabâbet-i Askeriye Tatbikat Mektep ve Seririyatın*"da Kolle ve Pfeiffer aşı formülünü kullanarak daha hafif bir aşı geliştirmişler ve bu aşığı ilk kez 1912'de Balkan Savaşı sırasında kullanmışlardır. Daha sonra orduda aşı yapılması zorunlu hale gelmiş, I. Dünya Savaşı Başlamadan ordunun önemli bir kısmı aşılanmıştır.⁷⁶

Osmanlı Meclis-i Vükela'sı 7 Eylül 1914 tarihinde yayımladığı "*Tifo Aşısının Lüzum Görülecek Mahallerde Tatbikinin Mecburi Olması Hakkında İrâde-i Seniyye*", kararı ile tifo aşısının, çiçek aşısında olduğu gibi lüzum görülecek mahallerde uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir. Müderris Süleyman Numan Paşa'nın Sıhhiye Reisliğine atanmasının ardından 11 Ocak 1914'te orduda tifo aşısı yapılması zorunlu hale getirilmiştir. 13 Ocak 1914 tarihli Harbiye Nezareti emriyle Erzurum, Sivas ve El-Aziz'de bulunan 9,10,11. Kolordu bölgesinde

⁷⁴ Şibh Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye'ye Dair Talimatname. 1331, s. 58-59.

⁷⁵ Sağlam (1922) Tefvik Salim (1922) Tifo Aşısı, Kader Matbaası s.4-5; Aşı (1985) Sağlık Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, Arkın Kitabevi, s. 209; Hot, İ. (2015) Tanzimat Sonrası Osmanlı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele, Osmanlı'da *Salgın Hastalıklarla Mücadele*, İ. Başağaoğlu , A. Uçar ,O. Doğan,(ED.) İstanbul, Çamlıca s.140

⁷⁶ (Sağlam, Tefvik Salim (1922) a.g.e., s.11; Unat, Kadri.E.(1945) Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş, İsmail Akgün Matbaası, s.:246; Yıldırım, Nuran (1985), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Sağlık Uygulamaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları. S. 1327

tifo salgının devam etmesi nedeniyle 26 Mart 1914 tarihinde öncelikle subayların aşılması zorunlu olmuş, 1914 yılı Nisan ayı ortalarına kadar ordunun tamamı aşılanmıştır.⁷⁷ Aynı zamanda aşı ihtiyacını karşılamak amacıyla 1915 yılının Temmuz ayında önce Erzurum, daha sonra da Merzifon'da aşı laboratuvarları kurulmuş, bu laboratuvarlarda tifo aşısının dışında kolera ve dizanteri aşılı da üretilmiştir.⁷⁸ Aşı Tifodan korunmanın en önemli yöntemi olup, salgın görülen yerlerde insanların kısa zamanda aşılanması çok önemlidir. İki sene koruyuculuğu olan tifo aşısı Osmanlı Devleti tarafından insanlara ücretsiz uygulanmaktadır.⁷⁹ *Şibh Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye'ye Dair Talimatnameye* göre 10 ila 50 yaş arası bütün Osmanlı vatandaşlarına en az bir kere tifo aşısı uygulanması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu talimatnamede Osmanlı Devleti sınırları içinde doktorluk yapma yetkisine sahip bütün hekimlerin aşı başvurusunda bulunanlara aşı yapabilecekleri ve serbest hekim ya da belediye hekimlerinin aşı zamanı, miktarı ve adedini gösteren imzalı bir "Aşı Şahadetnamesi" verebilecekleri de belirtilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele savaş yıllarında da devam etmiştir. Dünyadaki diğer ülkelerde yürütülen çalışmalar yakından takip edilmiş ve ülke içinde öncelikle orduda daha sonra sivil halkta bu çalışmaların uygulaması yapılmıştır. Özellikle de hastalıklardan korunmanın en etkili yöntemi olan aşı çalışmalarına büyük önem verilmiştir. Osmanlı Devleti bütün bu çalışmaları devam eden savaşlar, ekonomik sıkıntılara rağmen yürütmüştür.

1.1.9. Kuduz

Kudurmuş, deli, şiddete meyilli, kontrolünü yitirmiş anlamlarına gelen kuduz hasta köpekler ve diğer memeli hayvanlar vasıtası ile bulaşan ve hayvanlardan insanlara ve insanlardan da hayvanlara geçen, merkezi sinir sistemini etkileyen zoonoz diye de tanımlanan bulaşıcı bir hastalıktır.⁸⁰ Osmanlı Devleti'nde kuduz hastalığı için Daü'l kelb terimi

⁷⁷ Sağlam, Tefik Salim. (1922). s. 9-10. Özlü, Zeynep. ve Tiryaki, Kerim. (2019). *Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular, Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Dr. T. Mehmetoğlu, Z. Sakhi (Ed.),s 597-610 ; Unat, Kadir E. (1945) s. 246; Yıldırım, Nuran, (1985) s. 1327.

⁷⁸ Unat, Kadri E. (1945). a.g.e. s. 246.

⁷⁹ Aykun, İbrahim. & Yıldız Uslu, Menekşe. (2022). a.g.m. s.23.

⁸⁰ Zoonoz hayvanlardan insanlara, insanlardan hayvanlara geçen hastalığı tanımlayan bir terimdir. <https://ankara.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liftet/zoonozhastaliklar.pdf>.

kullanılmaktadır.⁸¹

Tarihin çok eski zamanlarından beri bilinen kuduz hastalığı daha az görülse de tehlikeli salgın ve bulaşıcı hastalık olarak günümüzde de hala varlığını sürdürmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk kuduz vakası ile ilgili bilgiler 1586 yılına aittir. 1696'da Afyon'da, 1852'de Antalya'da kuduz vakalarına rastlanmıştır.⁸²

Kuduz virüsü daha çok tilki, kurt, çakal, kedi ve yarasalarda bulunmakta, köpekler ise insanlara daha yakın yaşadıklarından kuduz hastalığının yayılmasında en etkili hayvanlar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.⁸³ Bu nedenle bu hastalığa köpek hastalığı-Dâülkelp de denmektedir.

Kuduz hastalığının etken maddesi olan rhabdovirüsler grubunda RNA'lı virüs hasta hayvanın salyası, gözyaşları, idrarı ya da vücut sıvısı ile bir başkasına geçebilir.⁸⁴ RNA'lı virüs bir hayvana ya da insan geçtikten sonra sekiz gün ile iki yıl arasında bir kuluçka süresi vardır. Fakat genel olarak bu süre kırk gün olup bu sürede aşı yapılması durumunda hastalık belirti vermeden iyileşebilmektedir. Fakat bu süre geçecek olursa ve belirtiler ortaya çıktıysa aşı bile yapılsa hastanın iyileşmesi mümkün olamamaktadır. İnsanlarda hastalığın belirtileri üç evrede görülmektedir. İlk evrede hastanın göz bebekleri büyümekte, kornea refleksinde kaybolma olmaktadır. İki ile üç gün süren bu evrede hasta huzursuz olmakta, olmayan nesnelere karşı yüksek sesle bağıarak tepki vermektedir. Hastalığın ikinci evresinde hasta saldırgan hale gelmekte, hastada suya karşı korku (hidrofobi) oluşmakta, ses, ışık ve havaya karşı duyarlılığı artmaktadır. Üçüncü evre ikinci evrenin ardında iki ila on gün arasında ortaya çıkan felç evresidir. Bu evrede hastanın ses tonu değişir, yutması zorlaşır, çenesi kapanmaz ve salya akıtmaya başlar ve kısa süre sonra hasta ölür.⁸⁵

Kuduz hastalığının tedavisi 1885'te Louis Pasteur'un kuduz aşısını geliştirmesi ile mümkün olmuştur. Osmanlı Devleti'nde de diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi kuduz hastalığında da Avrupa'daki gelişmelerin takip edildiği görülmektedir. 1885 yılında

⁸¹Özgün, Cihan. (2017). "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Daü'l-Kelb (Kuduz Hastalığı)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.32, S.2, s.491. & Ören, Enver. "Kuduz", *Sağlık Ansiklopedisi, C.II*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, s.368.

⁸² Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", s.1335

⁸³Muşmal, Hüseyin. & Semiz, Esra. "Osmanlı Devleti'nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.20, s.237.

⁸⁴ Çavuş, Remzi. (2017). II. Abdülhamid Döneminde Daülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.47.

⁸⁵ Hüseyin, Muşmal. & Semiz, Esra. a.g.m., s.239.

Dr. Hüseyin Remzi Bey, Dr. Zoeros Paşa ve Veteriner Hüsnü Bey'lerden bir heyet oluştu Paris'e gönderilmiş, aynı zamanda Padişah II. Abdülhamit bu heyetle Pasteur'e kuduz tedavisinde kullanılmak üzere 10.000 frank göndermiştir. Pasteur'e yaptığı çalışmalar için Osmanlı Devleti tarafından Mecidiye Nişanı verilmiştir.⁸⁶ Dr. Zoeros Paşa Paris'ten kuduz aşısı üretmek için gerekli laboratuvar aletlerini getirmiş, Padişah II. Abdülhamid'e aşı üretilmesi amacıyla kurulması gereken laboratuvar hakkında bir rapor sunmuştur. 1887'de II. Abdülhamid'in emriyle Dâülkelp Tedavihanesi kurulmuş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesinde kuduz aşısı üretilmesi amacıyla laboratuvar açılmış ve yönetimine de Dr. Zoeros Paşa getirilmiştir. Bu kurumun adı 1894'te Dâülkelp Ameliyathanesi olarak değiştirilmiştir.⁸⁷ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesinde 1887'de kurulan Dâülkelp Tedavihanesi, 1903 yılında Selimiye yakınlarına taşınmıştır. 1905'te kuduz tedavisi için Haydarpaşa'da Tazıcılar Ahır karşılarında bulunan bina dışında ilaveten bir yer daha kurulmasına karar verilmiştir. 1910'da da tedavi hane Sultanahmet'te kiralanan bir konağa taşınmıştır.⁸⁸ Dâülkelp Tedavihanesi hemen tedaviye başlayamamış olduğundan bu nedenle Paris'e tedavi amaçlı hasta gönderildiği bilinmektedir.⁸⁹

Kuduz hastalığının tedavisinde sadece İstanbul'daki Dâülkelp Tedavihanesi yeterli olmadığı görülmüş bu nedenle Erzurum, Yemen, Şam, Selanik ve Manastır'da kuduz tedavi merkezleri kurmuştur. Aynı zamanda Osmanlı Devleti kuduz tedavisi için hastalara maddi destek vermiştir. Bu destek belediyeler aracılığı ile verilmiştir.⁹⁰ Kuduzla mücadele sadece tedavi etme şeklinde olmayıp halkın bilinçlendirilmesine de çalışılmıştır. Merkezle uzak yerlere halkı bilinçlendirmek amacıyla uzmanlar gönderilmiş, broşürler bastırılmıştır. Ayrıca kuduz bir hayvan tarafından ısırılan kişilerin zorla sağlık kuruluşlarına getirilerek tedavi edilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır.⁹¹ Kuduz tedavisi amacıyla oluşturulan kurumlar insanların tedavisi dışında hastalık bulaşan hayvanlarla ilgili de önlemler almıştır.

1910 yılında kuduz ile mücadelede farklı bir yöntem başvurulmuş, Şehremini Tevfik Bey tarafından İstanbul sokaklarında başıboş dolaşan köpekler toplatılarak Hayırsız Ada'ya gönderilmiştir. Aç ve susuz kalan bu köpekler telef olmuş bu durum insanlar arasında tartışmalara neden olmuşsa da köpeklerin toplatılması işine Operatör Dr. Cemil (Topuzlu)

⁸⁶ Ağır, Sevda. (2020). a.g.t s.38. & Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.50.

⁸⁷ Şehsuvaroğlu, Bedi. (2017). İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul, 1953. Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.50-51.

⁸⁸ Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.51.

⁸⁹ Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.52.

⁹⁰ Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.54.

⁹¹ Çavuş, Remzi. (2017). a.g.m. s.55.

Paşa tarafından devam edilmiştir.⁹² XIX. Yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nde de kuduz hastalığı ile mücadelede etkin tedavi yöntemleri uygulanmıştır.

1.1.10. Frengi

Cinsel yolla bulaşan bir hastalık olan frengi-sifilis *Treponema Pallidum* adı verilen bir bakterinin neden olduğu enfeksiyon hastalığıdır. Frengi genel olarak cinsel yolla bulaşmakla birlikte frengili bir hastanın kullandığı eşyalar yoluyla da bulaşabilir. Üç evrede oluşan frenginin ilk evresinde frengi taşıyıcısı bakterinin temas ettiği bölgede kabartı ve ağrı olmakta, ikinci evrede hastada kas ağrısı, boğaz ağrısı, halsizlik ve ateş görülmektedir. Üçüncü evrede iç organlarda, kemiklerde ve ciltte “gom” adı verilen tümörler oluşmakta, hastada his kaybı, felç durumu, gözde sorunlar ve psikiyatrik sorunlar görülebilmektedir.⁹³ Osmanlı Devleti'nde 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında öncelikle işgal edilen bölgelerde ve Payitaht İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun her yerinde görülmektedir. 1854-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı sonrasında frengi salgını olduğu bilinmektedir.⁹⁴ Avrupa'yada Amerika'dan geldiği varsayılan frengi Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya yayılmıştır.⁹⁵ Kişilerin cinsel konularda eğitimsiz ve bilgisiz olmaları, gayri meşru ilişkiler ve uygun olmayan evlilikler frenginin yayılmasında etkili olmuştur. 1870'lerden itibaren frengi ile mücadele edilmeye başlanmıştır. Aslında bu mücadele daha çok fuhuşla mücadele şeklinde de yorumlanabilir. 1869-1870'li yıllarda Beyoğlu'nda Altıncı Daire-i Belediye'de Dr. Serviçen Efendi Başkanlığında kurulan sağlık komisyonu bir rapor hazırlamıştır.⁹⁶ Ayrıca Dr.Michael'in ve Cemiyet-i Mülkiye-i Tıbbiye azasından Muallim Dr. Miralay Agop Hadanyan tarafından hazırlanan ve Beyoğlu, Galata genelevlerindeki fahişelerin teftiş edilerek sağlık kontrollerinin yapılmasına dair rapor Frengi hastalığı ile mücadelede atılan önemli bir adımdır. 5 Şubat 1880 tarihinde Şura-yı Devlet tarafından Cemiyet-i Mülkiye-i Tıbbiyenin hazırladığı Emraz-ı Zühreviye Nizamnamesi onaylanarak 48 numaralı tezkire ile şehremanetine bildirilmiştir. Bu nizamnamenin kabul

⁹² Yıldırım, Nuran. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları*”, s.1335.

⁹³ Guzel Mummyakmaz, H. (2020).“İLLET-İ MÜTHİŞE”: 20. YÜZYILIN İLK YARISINDA TÜRKİYE'DE FRENGİ İLE MÜCADELE". *Akademik Hassasiyetler* 7 s.119-148.

⁹⁴ Yıldırım, Nuran. (1985). *“Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”*. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul, 5. s. 1328-30.

⁹⁵ Hot, İnci. (2004). Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 2004, 12(1), s.36-43. <https://www.turkiyeklinikleri.com/article/tr-ulkemizde-frengi-hastaligi-ile-mucadele-35044.html>.

⁹⁶ Ögütman, R. (2004). “Türkiye’de Zührevi Hastalıklarla Savaş”. Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı. “İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. No: 2974, Dek. No: 99”, s.36-8. & Hot, İnci. a.g.m., s.36.

edilmesinin ardından genelevlerde çalışan kadınların düzenli olarak muayenesi yapıldığından cinsel yolla bulaşan hastalıkların artması da önlenmiştir. Yine bu nizamnamenin kabul edilmesinin ardından “Umumhanelerdeki illetli kızların tedavisi için” Yüksek Kaldırım’da Altıncı Daire-i Belediye Nisâ Hastanesi adında bir hastane hizmete girmiştir. Bu hastanenin adı 1919’da Beyoğlu Nisâ Hastanesi olarak değiştirilmiştir.⁹⁷ Emrâz-ı Zühreviye Hastahanesi’nin dışında cinsel yolla bulaşan hastalıklarla mücadele etmek amacıyla muayenehane ve dispanserler de açılmıştır. Bu muayenehanelerin ilki 17Ağustos 1910’da Markof sokağında açılmış ve bu bölgedeki genelevlerde çalışan kadınların muayeneleri yapılmıştır. Daha sonra 1913’te Beyoğlu Mimar Sokak’ta açılan muayenehane de o bölgede çalışan kadınlar muayene edilmişlerdir. Müslüman kadınların muayenesi ve kayıtların yapılmasına 1914’te başlanmıştır. İlk dispanser ise 1919’da Üsküdar’da açılmış, bu ve açılan diğer dispanserlerde haftanın belli günlerinde kadınlar ve erkekler ücretsiz olarak tedavi edilmişlerdir.⁹⁸

Diğer salgın ve bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi frengi de özellikle askerlerin arasında yaygın olarak görülmekte olduğundan 1883 yılında Osmanlı Ordusu’nda görev alan Alman General Baron Von Der Goltz dönemin padişahı II. Abdülhamid de konu ile ilgili bir rapor sunmuş, daha sonra da 1889’da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’nin Emrâz-ı Cildiye ve Efrenkiye Hocası Düring Paşa başkanlığında toplanan sağlık komisyonu tarafından ülke genelinde frengi savaşı raporu hazırlanmıştır.⁹⁹ 1896’da da en çok frengi hastalığı görülen Kastamonu’da hastalıkla mücadele edilmesi amacıyla Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilatı Nizamnamesi hazırlanarak yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁰ 1915’te de Emrazı Zühreviyenin Men-i Sirayeti” (Zührevi Hastalıkların Yayılmasının Engellenmesi) hakkında çıkarılan nizamname yürürlüğe girmiştir. Zührevi hastalıkların yayılmasını ve bulaşmasını engellemek amacıyla özel örgüt kurulması, kurulan bu örgütün İstanbul’da Polis Genel Müdürlüğü’ne, taşrada mülki idareye bağlı olarak çalışmasının sağlanması, zührevi hastalığı bulunan kişileri muayeneden kaçırana, başka bir kişiyle ilişkide bulunmasına aracılık edenlere cezai hükümler uygulanması, bu suçların işlendiği umuma ait binalar da geçici veya sürekli olarak kapatılmasına karar verilmiştir. Daha sonra Polis Genel Müdürlüğü ve Sağlık Genel Müdürlüğü’nün talepleri doğrultusunda 23-26 Haziran 1920 tarihinde

⁹⁷ Hot, İnci. (2004). a.g.m., s.37.

⁹⁸ Hot, İnci. (2004). a.g.m., s.38.

⁹⁹Uzluk, Feridun Nafiz. (1967). Frengi, Bunun Sirayet Tarzı, Tarihçesi II. *Ülkemiz*. (9-10): s. 4-5.

¹⁰⁰ Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi Nizamnamesi. *Sıhhiye Mecmuası*. 1331; 3: 524-6.

değişiklik yapılmış ve güvenlik işlerinde Polis Genel Müdürlüğü, idari ve sağlık işlerinde de Sağlık Genel Müdürlüğü yetkili kılınmıştır. Ayrıca Zührevi Hastalıklarla Mücadele Tesisleri Polis Genel Müdürlüğü'nden alınarak Sağlık Müdürlüğü'ne devredilmiştir.¹⁰¹ 1919 yılında Dr. Menahem Hodra'nın başkanlığını yürüttüğü Emrazı Cildiye ve Efrenciye Derneği tarafından Dr. Şükrü Mehmet Seban editörlüğünde *Emrazı Cildiye ve Efrenciye Dergisi* çıkarılmıştır.¹⁰² Frengi ile mücadele Daha Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında da devam etmiştir. 1921 yılında "Frenginin Men-i Sirâyet ve İntişârının Tahdidi Kanunu" adlı 90 numaralı kanun frengililerin tedavisinin devlet tarafından parasız yapılması ve bu tedavinin zorunlu olması, hastalığı bilerek bulaştırıcıların cezalandırılması, hastanın kimliği açıklanmadan ihbar edilmesi ve frengi hastalarına zorluk çıkaran hekimlerin cezalandırılması gibi maddeleri içermektedir.¹⁰³

1.1.11. Trahom

Chlamydia trachomatis adıyla da bilinen A, Ba ve C serotiplerinin oluşturduğu keratokonjunktivit hastalığı olan ve bulaşıcı özelliklere sahip trahom hastalığında hastanın kirpikleri içeriye doğru bükülerek korneada damarlaşma ve yaralar oluşmasına neden olmaktadır. Hasta tedavi edilmezse körlüğe neden olabilmektedir. Osmanlı Devleti'nde Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonrası Anadolu'ya geldiği varsayılan trahom Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar yaygın bir şekilde görülmektedir. Daha çok kırsal bölgelerde görülen trahomunun yayılmasında kötü çevresel şartlar ve temizlik koşullarının iyi olmaması etkili olmaktadır. Trahom hastalığı Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında özellikle Antep, Urfa, Adıyaman, Kilis, Malatya, Besni gibi şehirlerde yaygın olarak görülmektedir.¹⁰⁴ Önlenebilir körlük nedeni olan trahomla mücadele ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında kazanılmıştır.

¹⁰¹ Ak, Bilal. (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri. *In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, eds. Türkler Ansiklopedisi. C.17*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.419-435.; Özkaya Hilal. (2016) Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi.*;20(2): 77-84 https://jag.journalagent.com/tahd/pdfs/TAHD_20_2_77_84.pdf,

¹⁰² Özkaya, Hilal. (2016). a.g.m, s. 81.

¹⁰³ Özkaya, Hilal. (2016). a.g.m, s. 81; Hot, İnci. (2004). a.g.m.s. 39.

¹⁰⁴ Töre, Okan. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım, *Klimik Dergisi*, C:34, S.1, ss.1-12.

1.2. Osmanlı Devleti'nde Sağlık Alanında Yürütülen Çalışmalar:

Osmanlı Devleti'nde salgın ve bulaşıcı hastalıkların artması, doktor azlığının anlaşılması, modern hekimler yetiştirecek tıp okulunun eksikliğini fark edilmesine neden olmuş, bu nedenle II. Mahmut tarafından 14 Mart 1827 yılında Hekimbaşı Behçet Mustafa Efendi yönetiminde Tıphane-yi Amire (Cerrahhane-i Mamure ya da Darü't -tıbb-ı Amire) adlı tıp okulu açılmıştır. Bu okulda Türkçe ve Arapça hastalık adları, bitkisel ilaçlar, ilaçların adları, Türkçe, Arapça ve Fransızca dilleri okutulmaktaydı. Daha sonra Tıp Mektebinde eğitim dili Fransızca olmuş, bu okulu başarıyla bitirenler Askeri Hekim olarak görevlendirilmişlerdir.¹⁰⁵ El Hac Mustafa Hami de bunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle askeriye için cerrahiye büyük önem verilmiştir. Bu dönemde sağlık sistemine daha fazla önem verilmiş, yurt dışına öğrenci gönderilmiştir.1839'da Tıphane-i Amire adı Cerrahhane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane olarak değiştirilmiştir.

Hıfzıssıhha¹⁰⁶ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren çok önemli bir konu olarak varlığını sürdürmüştür. İslam Dini'nde Kur'an- Kerim ve Sünnet'e dayanan hıfzıssıhha konusunda Osmanlılar sağlığa yönelik koruyucu hekimlik ve tedavi olmak üzere iki alana yoğunlaşmışlardır. Osmanlı Devleti'nde genel halk sağlığının korunmasına büyük önem verilmiş, çıkabilecek salgın hastalıklara karşı tedbir alınmasına özen gösterilmiştir. Halk sağlığının korunmasında temizlik çok önemlidir. Özellikle yaşanan yerlerin temiz tutulmasını sağlamak amacıyla emirler yayınlanmış, temizlik işlerini kontrol etmek için de güvenlikten sorumlu subaşının yanında çöpçükbaşı ünvanına sahip görevli bulunmaktadır. Yine Osmanlı Devleti'nde sadece yol ve sokakların temiz tutulmasının yeterli görülmediği, aynı zamanda hamamların ve hamamda kullanılan eşyaların, berberlerin kullandıkları eşyaların ve aşçıların kullandıkları kap ve kacakların da temiz, kalayı eskimemiş olmasına önem verilmiştir. İngiltere ve Fransa gibi batılı ülkelerde XVII. Yüzyılın ikinci yarısından

¹⁰⁵ Ergin, Okan. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, 1.Baskı, İstanbul: Eser Matbaası, 2. s.346.

¹⁰⁶ Bkz. Bozkurt, Nebi, Hıfzıssıhha, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:17, s. 316-319; İslam tıp literatüründe tedbir'üs-sıhha olarak geçen hıfzıssıhha terimi tıp bilimi ile eş zamanlı olarak gelişmiştir. Koruyucu hekimlik olarak da tanımlayabileceğimiz hıfzıssıhhanın ilk şartı temizliktir. Temizlik sadece beden temizliği olmayıp, diş temizliği, evlerin ve sokakların temizliği de önemlidir. Beslenme de hıfzıssıhha açısından önemlidir. Dengesiz beslenen bir kişi birçok hastalığa maruz kalabilir. Modern tıpta da beslenme konusuna önem verildiği görülmektedir. Hıfzıssıhha sadece beden ile ilgili olmayıp aynı zamanda ruh sağlığı açısından da önemlidir. Hıfzıssıhha konusunda Beden sağlığının açısından kişinin fiziki özellikleri ve ihtiyaçları, bu ihtiyaçların karşılanması, kişilerin yaşadıkları yerlerin havası, suyu, yaşanan konutlar, yaşanan coğrafyanın iklimi, sıcaklık-soğukluk durumunda yapılması gereken şeyler, yiyecek-içecek, cinsel eylemler, uyku, temizlik ve sağlık için spor yapma gibi konuların yansira ruh sağlığının korunması için de gam ve kederden, kalpte oluşan kuruntu, kuşku gibi durumlardan uzak durma ve korkuları yenme önerilmektedir.

itibaren Tıp Bilimi ile gelişmeye başlayan modern anlamda hıfzıssıhha Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir.

1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Modern Tıp Eğitimi

Osmanlı Devleti'nde askeri ihtiyacı karşılamak amacıyla modern anlamda eğitim veren bir tıp okulu açılmak istense de bu konuda çok başarıyı olunamamıştır. III. Selim'in padişahlığı döneminde 1806 yılında Kasımpaşa'da açılan Tersane Tıp Mektebi bu amaçla kurulması planlanmış olmasına rağmen çok uzun ömürlü olamamıştır.¹⁰⁷

14 Mart 1827'de II. Mahmut tarafından askeri ihtiyaçları karşılamak amacıyla açılan Tıbhane-i Amire modern anlamda tıp eğitimi veren ilk kurumdur. Bu okul yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun hasta askerlerinin layıkıyla tedavi edilmesi için iyi hekimlere ihtiyaç duyulduğundan yeni usul tıbbın uygulanması için kurulmuştur. Okulun kurulması için girişimleri olan Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi padişah fermanının ardında hazırladığı ve Bab-ı Ali'ye sunduğu tavrında bu okulun açılmasının gereklerinden söz etmekte ve özellikle de modern tıbbın öğrenilmesi için yabancı bir dil bilinmesinin gerekliliğinden söz etmektedir. Tıbbiye-i Amire'de sadece temel tıp bilimleri değil aynı zamanda cerrahi eğitimi verilmesi de öngörülmüştür.¹⁰⁸ Bu okulun açılmasının başka bir amacı da orduda modern tıp bilimine hâkim Müslüman hekimlerin görev almasını sağlamaktır. Modern tıp eğitimi vermesi planlanan Tıbhane-yi Amire Acemoğlu Meydanı civarında Tulumbacıbaşı Konağı'nda eğitime başlamıştır. Tıp eğitimi dört sınıf olarak planlamamış ve ilk yıl kırk talebe alınmasına karar verilmiştir. İlk sınıfta (sınıf-1 rabi) yabancı dil olarak Fransızca ve gramer, imla, dilbilgisinin dışında Türkçe ve Arapça olarak hastalıkların ve hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçların isimleri öğretilecek, ayrıca cerrahlık eğitimi de verilecektir. İkinci sınıfta (sınıf-1 salis) İtalyanca dilbilgisi ve cümle yapısına hakim olan talebelerin bu lisanda tıp kitapları okumaları gerekmektedir. Üçüncü sınıfta (sınıf-1 sani) özellikle askerin ihtiyacı olan cerrahların yetiştirilmesi amacıyla kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek, çıkık tedavisi gibi cerrahlık eğitimi verilecektir. Tıbhane-i Amire'de son sınıf olan sınıf-1 evveldir. Bu sınıfta fizik, kimya, botanik gibi fen bilimlerinin yanısıra uygulamalı tıp bilimleri öğretilmekteydi.

¹⁰⁷ Gençer, Ali İhsan. 1977. İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*.;31. S. 301–316.

¹⁰⁸ Altıntaş, Ayten. Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhane-i Amire, Osmanlı Ansiklopedisi, C. 8, ss. 528-542, s.530.

29 Ocak 1832'de Sarayburnu'nda Topkapı Sarayı'nın Yıldız Kapısı yanında cerrahlık eğitimi veren yeni bir okul açılmıştır.¹⁰⁹

1834'te Tıbhane-i Amire'nin cerrah sınıfı Askakir-i Hassa-i Şahane Cerrahisi ile birleştirilmiştir.¹¹⁰

1836'da Tıbhane-i Amire ve Cerrahane birleştirilmiş ve eğitim ve öğretimin daha rahat yürütülmesi amacıyla okul yatılı hale getirilmiştir. Aynı zamanda eğitim programı da yeniden düzenlenmiştir. Yeni programa göre tıp ve cerrahi öğrencileri üç yıl ortak dersler alacaklar, son sınıfta da dersler tıp bilimleri ve cerrahlık bilimleri olarak ayrılacaktır.¹¹¹

Tıbhane-i Amire'de öğrenci sayısının artması üzerine mevcut bina yetersiz gelmeye başladığından 1837'de Galatasaray'daki Enderun Mektebi'ne taşınmasına karar verilmiştir. Ekim 1837'de Galatasaray'daki Enderun Mektebi Tıbhane olarak yeniden inşa edilerek Ekim 1838'de buraya taşınmıştır. Bu tarihten sonraki belgelerde okulun adı "Mekteb-i Tıb-ı Cedid, Mekteb-i Cedid-i Amire, Mekteb-i Cedid-i Ulum-u Tibbiye" adlarıyla anılmaya başlar.¹¹²

Okulun adı 14 Mayıs 1839'da Sultan II. Mahmut'un ziyaretinin ardından Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şahane olarak değiştirilmiştir. 1840'tan itibaren okulda eğitim dili Fransızcadır ve askeri tıbbiye eğitimi sürdürülmüştür. Eğitim süresi ise önce altı yıla daha sonra dokuz yıla çıkarılmıştır.1848'de Hasköy'de Humbarahane binasına taşınan okul 1867'de de Demirkapı'daki binaya taşınır.¹¹³

1840'da Mekteb-i Tibbiye-i Adliye'de binlerce çocuğa ücretsiz çiçek aşısı yapılmıştır. 1841 yılından itibaren ise mektebe Gayr-ı Müslümler de kabul edilmeye başlanmış, bunlar için yeni düzenlemeler yapılmıştır. Yine 1841 yılında Tersane-i Amire Hapishanesi'nde ölen hastaların ve esir pazarında ölen kölelerin kadvraları üzerinde inceleme ve anatomi çalışmalarının yapılmasına izin verilmiştir. 1842- 1843 eğitim öğretim yılında ders programı Dr. Bernard tarafından yeniden düzenlenerek Viyana Josephium Askeri Tıp-Cerrahi Akademisi'ne benzer bir program hazırlanmıştır. Okulda Tıp ve cerrahi eğitimlerinin yanısıra eczacılık dersleri ve ebelik eğitimi de verilmektedir. Kadınlara ebelik dersleri 1842 yılından

¹⁰⁹ Altıntaş, Ayten. a.g.m. s.536.

¹¹⁰ Altıntaş, Ayten. a.g.m., s.537.

¹¹¹ Sarı, Nil. (2007). Mekteb-i Tibbiye (1827-1909) Tıbhane-i Amire'den İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne1827-1867. https://www.academia.edu/49355670/Mekteb_i_T%C4%B1bbiye_1827_1909_.

¹¹² Altıntaş, Ayten. a.g.m., s.540.

¹¹³ Altıntaş, Ayten. a.g.m., s.541.

itibaren verilmeye başlamıştır.

1845-1846 eğitim öğretim yılında Mekteb-i İdadi-i Tıbbi adıyla beş yıllık hazırlık eğitim verecek tıp lisesi açılmıştır. Aynı yıl aşı yapacak kişilere de eğitim verilmiştir.

1847'de Sulatan Abdülmecid'in isteği üzerine yeni mezun dört kişi Avusturya'ya gönderilmiştir.

1848'den itibaren temel bilimlerin yanında koruyucu hekimlik, klinik farmakoloji, cerrahi Teknikleri, histoloji, genel patoloji, dahili hastalıklar, cerrahi hastalıkları, doğurtma yöntemleri, patolojik anatomi, çocuk hastalıkları, nörolojik hastalıkları, kulak hastalıkları, göz hastalıkları, kadın hastalıkları, nörolojik hastalıklar, dahiliye ve hariciye hastalıkları, kuduz hastalığı, deri hastalıkları ve frengi, adli tıp konularında eğitim verilmeye başlanmıştır.¹¹⁴

1 Ekim 1848'de Beyoğlu'nda çıkan bir yangın sırasında Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin binası tamamen yanmış bu nedenle okul Halıcıoğlunda bulunan ve Mühendishane-i Berri Hümayun olarak kullanılan Humbarahane kışlasına taşınmıştır.

1849'da Hekimbaşılık lağvedilerek Mekteb-i Tıbbiye Nezareti ve Meclis-i Tıbbiye kurulmuştur.

1857'de Mekteb-i Tıbbiye –i Şahane İdare-i Dahiliyesi'ne Dair Kanunname yürürlüğe girmiştir. Bu kanunnameye göre ders programları ve sınavların düzenlenmesi işi Meclis-i Tıbbiye'nin sorumluluğuna verilmiştir. 1863-1864 eğitim öğretim yılında tıp mektebi öğrencilerine kılıç kuşatılmış, aynı yıl askeri okulların idadileri de birleştirilmiştir. Yine bu yıl içinde Mekteb-i Tıbbiye daha önce yanan Galatasaray Tıbbiye Mektebi'nin yerine yapılan yeni binasına taşınmıştır.¹¹⁵

1857'de tamamen Türkçe eğitime geçilmeden önce Tıbbiyede seçilen yetenekli öğrenciler oluşturulan "mümtaz sınıf"ta Türkçe, Arapça, Farsça dilleri geliştirilmeyeve tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmaya çalışılmış, fakat daha sonra 1859'da özel sınıf kapatılmıştır. Buna rağmen mümtaz sınıfa seçilen öğrenciler tıp dilinin Türkçe olabileceğini savunmaya devam etmişler ve 1862 yılında gizlice Cemiyet-i İlmiye-i Tıbbiye'yi kurmuşlardır. Daha sonra bu cemiyet 1866'da Tıbbiye-i Şahane'de Cemiyet-i Tıbbiye-i

¹¹⁴ Sarı, Nil. a.g.m.s. 15-16.

¹¹⁵ Sarı, Nil. a.g.m. s. 16.

Osmaniye adıyla resmen kurulmuştur. Cemiyet tıp dilinin Türkçe olması amacıyla çalışmalar yapmış, ancak hocaların çoğunun yabancı olması nedeniyle bunun zor olacağından Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane adında sivil tıp mektebi açılmasına karar verilmiştir.¹¹⁶

1867’de Türkçe eğitim veren sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’in açılmasının ardından 1870’de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de de Türkçe eğitime geçilmiştir.¹¹⁷ 1867 Şubat ayından itibaren öğrenci almaya başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin ilk müdürü Kııımlı Aziz Bey’dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de halkın ihtiyacının karşılanması için sivil hekimler yetiştirilmiştir. Bu mektebe rüştıye mezunları ya da o düzeyde bilgi sahibi olan 16 ile 20 yaş arası Müslüman ya da Gayr-ı Müslüm öğrencilerin kabul edileceğı, eğitim süresinin beş yıl olacağı, eğitim dilinin Fransızca ve Türkçe olacağı, ilk yıl elli öğrenci ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin içinde eğitime başlanacağı belirtilmektedir.¹¹⁸ Aynı yıl Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de nazırlık görevinde de bulunan Salih Efendi tarafından Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin açılması için girimde bulunulmuş ve 3 Mart 1867 tarihinde cemiyetin açılması onaylanmıştır.¹¹⁹ Bu cemiyet daha sonraki yıllarda özellikle salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli görevler üstlenmiştir.

1903’te Haydarpaşa’da tıbbiye için yapılan binaya taşınan Askeri Tıbbiye 1908’de Sivil Tıbbiye ile birleştirilir ve 1909’da Haydarpaşa’da Darülfünun Tıp Fakültesi olarak 1933 yılında Darülfünun kapatılıp İstanbul Üniversitesi kuruluncaya kadar burada eğitim ve öğretime devam eder.¹²⁰

Mekteb-i Tıbbiye çağdaş tıp eğitiminin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Osmanlı Devleti’nde Karantina Uygulaması:

XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde hızla yayılan kolera hastalığı ile mücadele etmek amacıyla hayata geçirilen ilk uygulamalardan biri de karantina uygulamasıdır. Karantina uygulaması ile başlayan süreçte modern sağlık kurumlarının kurulması da hızlanmıştır.¹²¹ İstanbul’da ilk karantina uygulaması II. Mahmut döneminde 1831 tarihinde

¹¹⁶ Sarı, Nil. a.g.m. s. 18.

¹¹⁷ Yıldız, Abdullah. (2017). "Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitime Geçiş". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 70 s.127-134.

¹¹⁸ Unat, Ekerm Kadri. & Samastı, Mustafa. (1990). Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909. 1st ed. İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları*.

¹¹⁹ Yıldız, Abdullah. ag.m., s.128.

¹²⁰ Altıntaş, Ayten. a.g.m., s.541.

¹²¹ Sarıyıldız, Gülден. (2001). "Karantina", *DİA, Türkiye Diyanet İşleri Vakfı Yayını*, C.24, s.463.

kolera salgını ile mücadele etmek amacıyla ilk karantina uygulaması yapılmıştır. Yine II. Mahmut döneminde halkın genel sağlığını korumak ve salgın hastalıkları önlemek amacıyla 1838 yılında karantina teşkilatı kurulmuştur. Daha sonra özellikle hacca gidenlerin Hindistan kaynaklı kolera salgınının İslam dünyasına yayılmasını engellemek amacıyla Hicaz ve Kızıldeniz Sahillerinde karantina teşkilatı ağı oluşturulmuştur. 1851 yılında Paris’te toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansına katılan Osmanlı Devleti’ne mensup hekimler konferansta “hijyenistler” ve “karantinistler” gruplarından karantinistlere katılmışlardır.¹²² Sağlığın korunmasının tedaviden daha önemli olduğu göz önünde bulunduran Osmanlı hekimler sağlıklı yaşam sürdürmek için “esbab-ı sitte-i zaruriye “, yani “zorunlu olan altı sebep” anlamına gelen kuralları sistemleştirerek uygulamışlardır. Çalışma konumuz olan El Hac Mustafa Hami Paşa’nın Hıfzıssıhha Beyanında *Suhhatnüma-yı Kebir* adlı eserinde de görüldüğü üzere insan sağlığının korunması yönünde aşağıdaki altı etkeni sayabiliriz:

1. Hava: İyi ve kötü havanın sağlığa etkisi
2. Yeme-İçme: faydalı ve zararlı gıdaların ve içeceklerin sağlığa etkisi
3. Spor: Hareket ve hareketsizliğin sağlığa etkisi
4. Duygular: Gam-sevinç, korku-öfke vb. duyguların sağlığa etkisi
5. Uyku: Düzenli-düzensiz uyku ve uykusuzluğun sağlığa etkisi
6. Arınmak: Kan aldırma, lavman yapma, müshille temizleme ve kusma gibi yöntemleri kullanarak atılmayıp vücutta biriken maddelerden kurtulmaktır.¹²³

Osmanlı hekimler veba, tifüs ve çiçek gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı tedbir alınmasına rağmen bu bulaşıcı hastalıklara maruz kaldıklarında birçok kurumlar kurdular, hatta tifo, dizanteri ve kolera gibi salgın hastalıklara karşı aşılı ürettir. Mekteb-i Tıbbiyye’de okutulan dersler arasında ilm-i hıfzıssıhha dersine yer verilmesinin yanında karatine uygulamaları da yapılmaktaydı. Osmanlı topraklarında 1887 yılı ile başlayan bakteriyolojinin hıfzıssıhhanın gelişmesinde büyük katkıları olduğunun altını çizmekte fayda vardır. Osmanlı hekimler tedavi amaçlı kurdukları önemli kurumların bazıları şunlardır: Karatina Teşkilatı ve Tahaffuzhaneler (1838- Karatina İstasyonları), DarülKelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi (Kuduz Aşısı ve Bakteriyoloji Kurumu), Telkihane-i Şahane

¹²² Sarıyıldız, Gülden. Osmanlılar’da Hıfzıssıhha, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17. s.319-321.

¹²³ Altıntaş, Ayten. (2012). *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*, İstanbul, Maestro İletişim Grubu.

(1892- Aşı Müessesesi), Bakteriyoloji-i Şahane (1893 ----- Bakteriyoloji Laboratuarı) ve Hıfz-ı Sıhhat Hizmetlerinden olan Tebhirhaneler (Dezenfeksiyon İşlemleri) ... [23]

2. BÖLÜM

2. EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ

Tıbbiye mektebinden eğitim alan tanınmış tabiplerden biri olan Mustafa Hami Paşa 1846 yılında eğitimini tamamladıktan sonra Hicaz Tabipliği’ne atanmıştır.¹²⁴ Zeki, çalışkan faziletli bir kişi olarak tanımlanan Mustafa Hami daha sonra Askeri Şura azalığı da yapmıştır.¹²⁵ Mustafa Hami’den sonra Dar-ı Şura-yı Askeri Üyeliğine Miralay Süleyman Bey atanmıştır.¹²⁶ Hekim Mustafa Hami’ye askeri görevleri nedeniyle askeri Miralay ve Mirliva rütbeleri verilmiştir. Çalışma konumuz olan eserde de olduğu gibi El Hac Mustafa Hami ismiyle de anılmaktadır. İstanbul Atatürk kitaplığında yaptığımız araştırmalarda ise El Hac Mustafa Hami ismiyle kayıt altına alındığı görülmektedir.

Hami Paşa karakteri itibariyle çalışkan, zeki ve üretken bir yazardır. Bursalı Mehmet Tahir *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde Mustafa Hami’nin otuzu aşkın eser verdiği belirtilmektedir.¹²⁷ Mehmet Süreyya ise *Sicill-i Osmani* isimli eserinde Hami Paşa’nın değişik konularda 5-10 civarında eser verdiğini açıklar.¹²⁸ Eserlerinin bazıları tıpla ilgilidir, Afrika Seyahatnamesi, Fezâil-i Askeriyye gibi bazı tıp bilim dışında eserler de kaleme almıştır.

Mustafa Hami Paşa’nın eserlerinden bazıları: *Menafiu’l-İnsan, Menafin’n-Nâs, Fenn-i Sibahat, İlm-i Nebadat, Kimya, Hıfz-ı Sıhhat, Fenn-i Kıyafet, Menafiu’l-â’za, Zübdetü’l-Ulûm, Fezail-i Askeriye, Panzehir-nâme, Sıhhatnümai Kebîr ve sarie.*¹²⁹ *Sevkü’l-Askeri, Süvâriye Âid Nişân Talimnamesi, Manevra-i Harbiye, Fransız Jimnastik Talimnamesi Riyâzati Bedeniyye-i Tıbbiyye, Hatırgüzâr-ı Piyâdegân, Vezâif-i Etfâl*’dir. Mustafa Hami’in *Vezaif-i Etfal* adlı eserinin rüştiye mekteplerinde de okutulmasının yararlı olacağı ifade edilmektedir.¹³⁰ Ali Emiri Millet Kütüphanesi’nde basılmamış *Tayyib-i Kasdaydan* adlı eserinin yazma nüshası da bulunmaktadır.¹³¹

¹²⁴ Ekmeleddin, İhsanoğlu, *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İrcica, 2008, s.561-566.; Arıca Bakınız; Dizdar, Merve Burcu, (2016). *Riyazat-ı Bedeniye-i Tıbbiye ve Tanzimat Dönem, Spor Terminolojisinin Oluşumu*, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s.16.

¹²⁵ Esin, Kahya, a.g.m. s.710.

¹²⁶ BOA, İ.DH.,Yer Bilgis 610-42524, Belge Tarihi H-19-01-1287(21 Nisan 1870),Bkz. Ek 1.

¹²⁷ Bursalı Mehmet Tahir Bey. (1975). *Osmanlı Müellifleri 3*. İstanbul: Yayıncılık Matbaası. s. 213.

¹²⁸ Mehme, Süreyya, (1996). *Sicill-i Osmani 2*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı’nın Ortak Yayını. s. 262.

¹²⁹ Bursalı Mehmet Tahir. a.g.e. s. 213.

¹³⁰ BOA, A. } MKT.MHM. 465-18, H-03-08-1290 (26 Eylül 1873), Bkz.Ek 2.

¹³¹ Esin, Kahya, a.g.m. s.710.

Tıpla ilgili eserleri: *Anatomi ve İlm-i Teşrih, Fenni Kıyâfet, Fenn-i Sibâhat, Hazine-i Fünûn Kanûn-ı Sıhhat, Manâfi'al-Huccâc, Manâfi'al-Âzâ, Manâfi'al-İnsan, Risâle-i Edviye, Panzehirnâme, Risâle-i Terceme-i Hıfz-ı Sıhha-i Ahali, Risâle-i Riyâzat-ı Bedeniye-i Tibbiye, Sıhhat-nümâ, Sıhhat-nümâ-yı Kebir*.¹³²

Mustafa Hami'nin önemli eserlerinden bir diğeri de askeri alanda yazmış olduğu *Sevkü'l-Askeri*'l- Cedid Der- Ahd-i Sultan Abdülmecid adlı yazma eserdir. Askeri hekim olarak 1849 yılında Kıbrıslı Tefvik Paşa komutasında Yemen Seferi'ne katılmış olan Mustafa Hami'nin bu görevi esnasında gördüğü ve topladığı bilgileri kaleme aldığı eser rika hat sanatı ile yazılmıştır. Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan bu eser tek nüsha olup 75 varak, 26 resimden oluşmaktadır.¹³³ Çağlar Ünal ise eserin 107 sayfa ve 27 resimden oluştuğunu belirtmektedir. Askeri sevkîyat ve Yemen hakkında bilgiler de içeren eserde Yemen'e özgü gelenek ve görenekler, tıbbi ve tarihi konular ve kimi şehirlerin mimari özellikleri hakkında bilgiler de bulunmaktadır.¹³⁴ Ayrıca bu eser 2017 yılında Mehmet Tütüncü tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır.¹³⁵ Mustafa Hami Hicaz'da Askeri doktor olarak görevli olduğu sırada Yemen Seferi'nde görevlendirilmesi ile ilgili şunları aktarmaktadır.

“Bu 'abd-ı kâdim Mustafa Hâmî sîgar-ı sinimden beri Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de perverde olarak ilm-i tıbbî alâ kadri'l-vüs' tahsil etmiş olduğumdan, 'Asâkir-i Nizâmiye-i Mezkûre tabâbeti hizmet-i müstevcibetü'l-mefhareti ile Mekke-i Mükerrreme'de bulunduğum cihetle bendelerinin dahi bi'l-ma'îyye Yemen canibine me'muriyetim tabi'at-ı maslahat icabından bulunmuş...” (Mustafa Hami, 1849; s.2) Bu bilgilere göre Mustafa Hami 1849 yılından önce Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olmuştur. Mekke'ye ne zaman gönderildiği, Yemen Seferi'ne katıldıktan sonra ne olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bu eserini tamamlamış olması ve daha sonra başka eserler de kaleme

¹³² Merve Burcu Dizdar. (2016). *Riyâzat-ı Bedeniyye-i Tibbiyye ve Tanzimat Dönemi Spor Terminolojisinin Oluşumu*. Yüksek Lisans Tezi, Fatih sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul. S16.

¹³³ Ruhi, Konak. & Yahya, Yeşilyurt. (2015). Mustafa Hami'nin “Sevkü'l-Askeri” Elyazmasında Yer Alan Yemen Temalı Resim Örnekleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 35, S97.

¹³⁴ Çağlar Y. Ünal. (2018). *Yemen Tarihi Hakkında Yazılmış Türkçe Eserler*, Kastamonu Üniversitesi sosyal bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu, S.33-34.

¹³⁵ Mustafa Hami, Yemen 1849: Osmanlı Harekâtı Günlüğü, (Haz. Mehmet Tütüncü), Türk ve Arap Dünyası Araştırma Merkezi, Haarlem 2017.

almış olması onun seferden sağ salim döndüğünü işaret etmektedir.¹³⁶

Sevkü'l-Askeri isimli eser bazı tarih yazarlarının karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bursalı Mehmet Tahir, Hami Paşa'nın bilgisini ve eserlerinin değerini kabul ederken *Sevkü'l-Askeri* isimli eserini bu gurubun dışında tutar. Ancak Hami Paşayla ilgili Mehmet Süreyya'nın verdiği bilgiler ile Mehmet Tahir'in ifadeleri uyuşmamaktadır. Ancak ortak nokta şudur ki 1857'de Mustafa Hami'nin tıp okulunda yer almasıdır. Bu bilgiyi H 6 Şevval 1273- M 30 Mayıs 1857 tarihli Tıp Okuluna gönderilen maaş ve kadro derecesinin yükseltilmesine dair belgeden anılmaktayız.¹³⁷ Bu belgeye göre Mustafa Hami'nin Yemen Seferi'nden sekiz yıl sonra İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. Bir yıl sonra, Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair yazışmalarına ait bir belgede Mustafa Hami'nin, miralay olduğu anlaşılmaktadır. Terfi ve maaş konusunda olan bu belgeye göre, Mustafa Hami'nin meslek hayatında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. 1858 tarihli bu belge Mustafa Hami'nin 4. Rütbe'den 3. Rütbe'ye terfi etmesi hakkındadır.¹³⁸

Sevkü'l-Askeri isimli eser o güne kadar oldukça az bilgi ve belgenin olduğu coğrafyayla ilgili Mustafa Hami'nin gördüklerini yazması bakımından önemlidir. Ayrıca *Sevkü'l-Askeri*'de Kızıldeniz ve Yemen coğrafyasının, limanların, kalelerin, burçların ve önemli yerleşkelerin tasvir edilmesinin yanı sıra yeni tanışılan meyve ürünlerinden biri olan muzun bile tasvir edildiğini görmekteyiz. Bu tasvirler değerlendirilirken amacın bu coğrafyayı tasvir etmek olmadığını, bu yüzden de sanatsal bakış açısının ikinci plana atıldığını göz ardı etmemek gerekir.

Mustafa Hami'nin *Sevkü'l-Askeri* isimli eseri tek nüsha halinde 107 sayfa 27 resmi içermekte olup rika hattıyla yazılmıştır. Eserin orijinal hali Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹³⁹ Mustafa Hami, hekimlik görevi itibariyle Kıbrıslı Tevfik Paşa komutasındaki orduya katılmıştır.

Mustafa Hami'nin askeri alanla ilgili yazdığı diğer bir eser de *Süvâriye Âid Nişân Talimnamesi*'dir. Bu eser 1867-1868 yılında yazılıp Mekteb-i Harbiye-i Şahane matbaasında

¹³⁶ Ruhi Konak & Yahya Yeşilyurt. a.g.m. S.97.

¹³⁷ BOA.,A.MKT.MHM.,111/90.

¹³⁸ BOA.,A.MKT.NZD.,240/37, A. Bk. Konak, R. & Yeşilyurt, Y. a.g.e. S.98.

¹³⁹ Ünal Çağlar. (2018). *Yemen Tarihi Hakkında Yazılmış Türkçe Eserler*. Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kastamonu. S.32.; Eserin orijinal nüshası için bakınız, <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00007FC900000000 2>.

basılmıştır.¹⁴⁰ Eserde askerlerin at, silah araç ve gereçlerini kullanmalarının önemi vurgulanmaktadır. Eser 110 sayfadan oluşmaktadır.¹⁴¹

Manevra-i Harbiye isimli eser Mustafa Hami'nin Fransız Generali olan Lotrel'in eserinden 1866-1867 yılında yaptığı çeviridir.¹⁴² Eser "Bahisler" başlığı altında on iki bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler şöyle sıralanmaktadır. Birinci ve ikinci bölümde harp nizamı, Üçüncü Bölümde, kol nizamı, Dördüncü Bölümde; taarruz ve saldırı durumlarında kullanılacak yöntemler, Beşinci Bölümde; geçitlerde kullanılacak manevralar, Altıncı ve Yedinci Bölümlerde; düşman birliklerinin durumları, Sekizinci Bölümde uygun mevziler, Dokuzuncu Bölümde; asker-komutan arasındaki manevi duygular, Onuncu Bölümde; askerliğin önemi, On birinci Bölümde; askeri düzenlemeler ve On ikinci Bölümde ise piyade, süvari ve topçu askerlerinin durumundan bahsetmektedir.¹⁴³

Osmanlı Devlet'inde modern sporun yer almasıyla birlikte Mekteb-i Sultani'de beden eğitimi dersleri verilmeye başlandı. Ancak yetişmiş kadronun bulunmaması nedeniyle öğretmenler Avrupa'dan getirilmek zorunda kalınıyordu. Bu konuda özellikle Fransız kültürü benimsendiği ve Fransızca kaynaklar kullanıldığı için bu eserlerin anlaşılması oldukça zordu. Sultan Abdülaziz askeri mütercim olan Hami Paşa'dan *Fransız Jimnastik Talimnamesi*'nin çevrilmesini istedi.¹⁴⁴ Hami Paşa bu eseri orijinal haline uygun olarak resimleri de dâhil edilerek çevirmiş ve bu eser Meşrutiyet'e kadar modern anlamda Osmanlı Devlet'inde tek spor kitabı olması bakımından önemlidir.¹⁴⁵ Miralay Mustafa Hami Alman Doktor Daniel Gottlob Maritz Schreber'in "*Système de Gymnastique de Chambre Médicale et Hygiénique*" Fransızca isimli eserini *Riyâzati Bedeniyye-i Tıbbiyye* ismiyle Türkçeye çevirmiştir.¹⁴⁶ 1856 yılında Fransızca olarak kaleme alınan eserin 1867, 1872, 1883, 1890, 1908, 1981,1983, 2011 yıllarında yeni baskıları yapılan eserin 1872, 1882, 1899'da Almanca, 1899'da da İngilizce baskısı yapılmıştır.¹⁴⁷ Mustafa Hami'nin çevirdiği eser 10 Kasım 1859'da

¹⁴⁰ Gülşen Eser. (2005). *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*. Düzeltilmiş yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul. S61.

¹⁴¹ Gülşen Eser, a.g.t. s. 128.

¹⁴² Gülşen Eser, a.g.t. s. 63.

¹⁴³ Gülşen Eser, a.g.t. s. 64.

¹⁴⁴ Merve Burcu Dizdar, a.g.t. s. 2, ayrıca bakınız Veli Onur Çelik, Nefise Bulgu, "Geç Osmanlı Döneminde Batılılaşma Ekseninde Beden Eğitimi ve Spor", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:24, 2010, s.141.

¹⁴⁵ Merve Burcu Dizdar, a.g.t. s.14.

¹⁴⁶ Merve Burcu Dizdar, a.g.t. s. 16.

¹⁴⁷ (Çevrimiçi) <https://www.worldcat.org>, 04 Mart 2016.

Takvimhane-i Amire Matbaası'nda basılmıştır.¹⁴⁸

Bu eser Türkçe'ye çevrilmiş ilk spor metnidir. Eserin asıl sahibi Alman doktor, jimnastikçi ve pedagog olan Daniel Gottlob Maritz Schreber'dir. Eserin çevirisi Asker Mütercim Mustafa Hâmî Paşa tarafından devletin isteği üzerine yabancı dil bilmeyenlere faydalı olması amacıyla yapılmıştır.¹⁴⁹ Bu eser 1866-1867 yılında 2+22 4+2 sayfa olarak basıldı.¹⁵⁰ Hami Paşa'nın Harbiye Mektebi Matbaası'nda basılan askerlikle ilgili başka bir eseri de 1866-1867 yılındaki *Hatırgüzâr-ı Piyâdegân* (2.cilt) 'dır.¹⁵¹

Mustafa Hami'nin ahlak eğitimi ile ilgili eseri *Vezâif-i Etfâl*'dir. Bu eserde aile büyüklerine saygı ve davranış kurallarının yanı sıra eğitim öğretim konularıyla da ilgili bilgiler yer almaktadır. Eserin sonraki bölümlerinde sağlıklı ve besleyici gıdaları alma, beslenme yöntemleri, giyinme, kıyafet ve ayakkabı seçimi gibi konulara yer verilmiştir.¹⁵²

Mustafa Hami Paşa'nın ölümüyle ilgili iki farklı bilgi ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki Mehmet Süreyya'nın *Sicill-i Osmani* isimli eserinde 1290 (1873) olarak verilmiştir. Diğer bilgi ise Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* isimli eserinde 1295 (1879) şeklinde verilmektedir. Mustafa Hami Paşa'nın mezarı Eyüp'tedir.

¹⁴⁸Merve Burcu Dizdar, a.g.t. s. 15.

¹⁴⁹ Merve Burcu Dizdar, a.g.t. s. 186.

¹⁵⁰ Gülşen Eser, a.g.t. s. 123.

¹⁵¹Gülşen Eser, a.g.t. s. 124.

¹⁵² İshak Tekin, (2017). 1876-1923 yılları arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi. *İnsan ve toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt6, Sayı3, S1596.

3. BÖLÜM

3. EL HAC MUSTAFA HAMİ PAŞA VE *SIHHATNÜMAİ KEBİR*

Mustafa Hami Paşa tarafından Padişah Abdülaziz Han'a sunulmak üzere yazılan *Sihhatnümâi Kebir* 11 Şubat 1865 tarihinde (fi 15 ramazan 1281 sene) kaleme alınmıştır.

El Hac Mustafa Hami Paşa'nın yazdığı *Sihhatnümâi Kebir* isimli eser Bismillahirrahmanirrahim diye başlar. Eser, devamında Sultan Abdülaziz'i överek, ona medhiyeler düzerek, varlığının kudretini yücelterek ve ona olan şükranlarını sunarak devam eder. Hatta övme konusunda o kadar ileri gitmiştir ki dünya durdukça saltanatının, kudretli gücünün ve varlığının devam etmesini istediğini anlatır.

Mustafa Hami kendisini eserde Mekkei Mükerrerme Şerifi Abdullah Paşa'nın yaveri El Hac Mustafa Hami Paşa olarak tanıtır.¹⁵³

El Hac Mustafa Hami Paşa'nın *Sihhatnümâi Kebir* adlı eseri toplamda 30 bölümden oluşmakta olup bu bölümler kendi içinde alt bölümlere ayrılmaktadır. Sultan Abdülaziz Han'a sunulmak üzere kaleme alınan bu eser 11 Şubat 1865 (fi 15 ramazan 1281) tarihlidir. Yazar bu eserinde beden sağlığının korunması için dikkat edilmesi gerekli hususlar, kimlerin ne miktarda neler yiyebileceği, yenilen yemeklerin vücuda olan etkisi, sağlıklarının korunması için perhiz yapılması durumunda nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi konularda ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.¹⁵⁴ Ayrıca yenilen şeylere dikkat edilmesi ve perhiz yapılması durumunda birçok hastalığın tedavi edilebileceğini de belirtmektedir.¹⁵⁵ Özellikle midenin çok hassas bir organ olduğu, mideleri sağlam ve iştahı yerinde olan kişilerin hayatlarını uzunca bir süre sağlıklı geçirdikleri anlatılmaktadır.

Mustafa Hami Paşa eserini Hıfzı Sıhhat üzerine yazdığı için eserin başından itibaren sağlıklı beslenmenin ve vücudu dinç şekilde ayakta tutmanın yöntemlerinden bahseder. Sıhhat kelimesini ise bedenimizin rahat ve nizamlı şekilde çalışması olarak tanımlar. Bu çalışma düzeninin bozulması halinde hastalıkların kaçınılmaz olduğunu ifade eden yazar beden düzenli halde işlevini yerine getirebilmesi için çeşitli faktörlerin olması gerektiğini aktarır. Ayrıca rutubetli ve sert havaların da vücutta iltihaba neden olmasının yansıra yenilen

¹⁵³ El Hac Mustafa Hami Paşa, *Hıfzı Sıhhat Dair Sihhat-Nüma-İ Kebir*, Matbaayı Amire'de Tab olunmuştur. FiRamazan 1281 (11 Şubat 1865), İBB Atatürk Kitaplığı, Yer Bilgisi:297,515, Demirbaş, AHT_0087/02, s.5.

¹⁵⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 11.

¹⁵⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 14.

yemeklerin de vücut tarafından hazmının zorlaşacağını, insanların vücutlarına özen göstermesi ve dikkat etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yazar bu durumun aynı dost ve düşman gibi olduğunu, özen gösterilip dikkat edilirse dost misali ayakta durulacağını, ancak dikkat edilmeyip önemsenmezse düşman misali vücut sıhhatini kaybedeceğini belirtmektedir.

Biz bu çalışmada Mustafa Hami Paşan'ın insan sağlığının korunması için sunduğu önerileri faydalı ve zararlı gıdaların ve içeceklerin sağlığa etkisi, iyi ve kötü havanın sağlığa etkisi, Hareket ve hareketsizliğin sağlığa etkisi, Gam-sevinç, korku-öfke vb. duyguların sağlığa etkisi, Düzenli-düzensiz uyku ve uykusuzluğun sağlığa etkisi, Hastalıkların tedavisinde alternatif yöntemler olan hacamat yapma, sülük ile pis kanın temizlenmesi ve salgın hastalıklarla mücadele başlıkları altında sınıflandırarak değerlendirmeye çalışacağız.

3.1. İnsan Sağlığı Açısından Faydalı ve Zararlı Gıdalar

Yazara göre en önemli noktalardan biri de yemeğin vücuda yarar sağlayabilmesi için belli bir düzen ve zaman dilimi içerisinde yenmesidir. Yemek yerken dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri de her gün alışılan saatte yemeğin yenmesidir. Yemek öncesinde çorba içmek ise oldukça faydalıdır. Çorba, mideyi yumuşatarak yemeğin hazmını kolaylaştıracaktır.¹⁵⁶ Bir kimse vücuduna iyi davranmak istiyorsa karışık ve çeşitli yemek türlerinden uzak durmalıdır. Kişinin zayıf olupta iştahı varsa bile yine de az yemesi uygundur. Genç olan ve güç isteyen işlerde çalışan kimseler güçlerini yerinde tutmak istiyorlarsa günde üç defa yemek yemelidir. Yaşı ilerleyen kimselerin ise az ve sık yemeleri uygundur. Ayrıca yaşı ne olursa olsun kişiler acele yemek yememelidir. Günlük yemek ihtiyacı kişilerin fiziksel özellikleri ve yaptıkları işlere göre belirlenmelidir.¹⁵⁷ Yemek süreleri 20-30 dakika bazen ise bir saati bulmalıdır.¹⁵⁸ Öğünler hakkında şu bilgilere yer verilmektedir; ağır işlerde çalışmayanların hafif bir kahvaltı yapmaları, akşam yemeklerinin gündüz yenilen yemekten daha hafif olması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁵⁹ Midenin de diğer organlar gibi dinlenmeye ihtiyacı olduğu bu nedenle öğünler arası sürenin en az beş saat civarında olması gerektiği, bu sürenin altı-yedi saatte olabileceği, yaşlı ve hassas olan kişilerin günde iki defa yemek yemesinin uygun olacağı ifade edilmektedir. Yatmadan önce yemek yemenin zararlı olduğu, uyumakta güçlük çekileceği de anlatılmaktadır.¹⁶⁰ Uzun süre aç kalınırsa yemeğe şeker

¹⁵⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 16.

¹⁵⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s.20; bkz. Belge No .5.

¹⁵⁸El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 17-18; bkz belge no :3.

¹⁵⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 26.

¹⁶⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 31.

şerbeti ya da çorba ile başlanması uygun olduğu, ayrıca hastalık sonrasında da mideyi rahatlatmak amacıyla çorba içilmesi önerilmektedir.¹⁶¹ Yenilen besin maddelerinin iyi bir şekilde hazmedilmesi için sağlıklı dişlere sahip olunmasının önemi üzerinde durulmakta, bu nedenle diş temizliğine dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Midenin yenilenleri hazmetmeden ya da acıkmadan yenilen yemeklerin zararlarının aktarıldığı beşinci bölümde çok fazla acıktıktan sonra yemenin de zararlı olduğu anlatılmaktadır.

Sağlık konusunda bilgilerin aktarıldığı altıncı bölümde yemeklerin yenme şekilleri hakkında bilgi verilirken yeni pişirilmiş yemeğin ısıtılmış yemekten daha sağlıklı olduğu, sıcak yemeklerin de soğuk tüketilen yemeklerden daha iyi hazmedileceği belirtilmektedir. Yiyecek ve içeceklerin 48 dereceden fazla olmaması ve hızlı tüketilmemesi gerektiği anlatılmaktadır.¹⁶² Eserin yedinci bölümünde yeni iyileşmiş hastaların, bünyesi zayıf olanların, yaşlıların ve çocukların yaz aylarında fazla yemek yemelerinin zararlı olacağı, hatta felce bile neden olabileceği aktarılmaktadır.¹⁶³

Yenmek için yetiştirilen ürünlerin mevsim normallerine uygun olarak yetiştirilmesi gerektiği, bu şekilde yetiştirilen ürünlerin tüketiminin vücuda daha faydalı olacağını belirten yazar yenilecek olan sebze, meyvelerin taze ve olgun olmasının ve etlerin de taze olmasının insan sağlığına yararlı olduğunu da aktarmaktadır. Uygun koşullarda yetiştirilmemiş besin maddelerinin yararından çok zararı olduğunu, vücuda zararlı olan gıdaların en çok mide ve ciğerlere dokunduğunu anlatan yazar bu besin maddelerinin herkeste aynı etkiyi yaratmayacağını da ifade etmektedir. Her bir bireyin vücut kimyasının birbirinden farklı olduğu, gıdaların midenin hazmetme derecesine göre vücuda faydası dokunduğu ve kolay hazmedilen gıdalar tüketilmesi gerektiği belirtilmektedir. Vücuda alınan gıdaların insanlar için yararlı ve sağlıklı olup olmadığı veya yenilen şeylerin yararlı ya da zararlı olup olmadığının da nefes kokusundan tespit edebileceğini anlatan yazar, nefesi ferah kokan bir kişinin doğru beslendiğinin anlaşılacağını, bir kimsenin ağzında acılık, hararet, ağrı ve iltihap varsa bu kişinin yediklerinden gerekli tadı alamayacağını aktarmaktadır. Yemeğin ağızda çiğnenmesinin ardından karında çeşitli sesler ve gazlar meydana geliyorsa o yemeğin vücut için zararlı olduğu, yemekten sonra vücutta hıçkırık, geğirme, kırıklık, midede ve

¹⁶¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 31.

¹⁶² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 34.

¹⁶³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 36.

karında şişlik ve ağırlık göstermezse kişilerin bu gıdaları sorunsuzca tüketebileceği belirtilmektedir.¹⁶⁴ Bireylerin kendilerine zararı dokunduğunu bildiği halde aynı gıdaları tüketmeye devam etmeleri durumunda hastalanabilecekleri, gerekli tedaviler yapılsa bile kimi zaman bu tedavilerin işe yarmayacağını belirten yazar vücut sağlığının korunması için en faydalı tedavi yöntemin perhiz olduğu, yenilecek yemeklere dikkat edilmezse zamanla vücutta çeşitli hastalıkların kendini göstereceğini ve kişilerin sağlıklı bir hayat sürmek istiyorlarsa vücut sağlıklarına dikkat etmeleri gerektiği belirtilmektedir. Hasta olan kişilerin beslenmelerinin önemli olduğu, özellikle göğüs, kemik ve karın bölgesinde rahatsızlığı olanlar hazmı kolay olan ürünler tüketmeli, havası iyi olan yerlerde yaşamalı ve vücudu sıcak tutan kıyafetler giymelidir.

Eserde kişilerin hastalanma nedenlerinin sadece yedikleri şeylerden olmadığını bazı nedenlerden dolayı iştah kaybı olacağından bu kişilerin yetersiz beslenme nedeniyle de hastalanacağı anlatılmaktadır. Kişiler iştahsızlık çekiyorlarsa hardal gibi gıda maddelerini tüketmelerinin faydalı olacağı fakat özellikle yaşlı, hamile ve kalp hastası olanların yemelerine çok dikkat etmeleri gerektiği, iştah açıcı ürünleri de çok dikkatli kullanmaları önerilmektedir.

Hastalığı yeni atlatmış, masa başında çalışan ve şehirlerde oturan kişilerin hazmı kolay, yumuşak ve körpe olan yiyecekleri tüketmeleri gerektiğini belirten yazar, ağır işlerde çalışanlar veya ziraatle uğraşan kişilerin bedensel olarak efor sarf ettikleri için yediklerini enerjisel olarak yakacaklarını bu nedenle de daha iyi beslenmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Kişilerin yemek ihtiyacını belirleyen nedenler arasında yaşanan coğrafya ve iklim, yapılan işler sayılabilir. Bu konuda yazar 1841 senesinde bir yol inşaatında çalışan İngiliz ve Fransız amelelerinin beslenme koşullarını örnek vermektedir. Bu örnekte İngiliz amelelerin Fransızlardan üç kat daha fazla çalışıyor olmalarına rağmen daha güçlü oldukları çünkü İngilizlerin et ağırlıklı beslendikleri, bir süre sonra Fransızların da et yemeye başladıklarında İngilizler kadar iyi çalıştıkları aktarılmaktadır.¹⁶⁵ Ayrıca beslenmede et tüketilmediği durumlarda vücudun zayıf düşeceği, kanın sulanacağı, vücudun zayıflayacağı ve cildin solgun hale geleceği de aktarılmaktadır. İhtiyaç olmadığı halde insanların perhiz yapmasının da vücuda zarar vereceği bildirilmekte olup bu durumun kişilerin sindirim sistemlerine

¹⁶⁴El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 33.

¹⁶⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 22.

zararından bahsedilmektedir.¹⁶⁶ Aşırı yemek yemenin zararlarından da bahseden yazar eğer kişiler çok fazla yemek yerlerse özellikle mide, bağırsak ve karaciğer rahatsızlıklarına ve tembellik, aptallık gibi sorunlara neden olabileceği anlatılmaktadır. Çok az hareket eden kimselerin de gün geçtikçe iştahlarının azalacağı, vücudun ihtiyacını karşılamayacak derecede az yemek yemeleri durumunda da güçsüz düşecekleri ifade edilmekte, bu gibi kimselerin özellikle her gün bir süre açık alanlarda zaman geçirmeleri önerilmektedir.¹⁶⁷

3.1.1. Çocuk Sağlığı, Çocuk Hastalıkları ve Çocukların Beslenmesi:

Eserde çocukların beslenmesi konusunda ise bir yaşına gelinceye kadar anne sütünden başka ürünlerle beslenmesinin uygun olmayacağı aktarılmaktadır. Henüz dişleri çıkmamış olan çocukların katı yiyeceklerle beslenmeleri durumunda bu besin maddelerinin yeterince çiğnenemediği için mide tarafından hazminin zor olacağı aktarılmakta, çocukların güçlenip yürümeye ve hareket etmeye başladıklarında anne sütü yeterli gelemeyeceğinden ek gıdalarla beslenmelerinin uygun olduğu anlatılmaktadır.¹⁶⁸ Küçük çocukların midelerinin yediklerini hazmetmesinin yetişkinlere göre daha zor olacağından günde birkaç kez beslenmesi gerektiği ve öğün arası meyve türünde hafif şeyler yiyebilecekleri ifade edilmektedir.

Anne sütüyle beslenen ya da anne sütü emmeyen çocukların beslenmesi konusunda bilgi verilen bu bölümde çocuğun emzirilmesinin hem anne hem çocuk için faydalı olduğu, anne sütü az olduğu ya da olmadığı durumlarda, verem, sarılık hastalıklarından herhangi birine sahipse ve hamile ise anne sütü verilmesinin uygun olmadığı da anlatılmaktadır. Emziren kadınların gıdalarına dikkat etmeleri gerektiği, yeterli beslenemeyen ve uyuyamayan kadınların sütlerinin sağlıklı ve yeterli olamayacağı, çocukların sürekli beslenmesinin de uygun olmadığı, gece yatmadan önce ve yattıktan sonra, gece yarısı, gündüz emzirmenin yeterli olacağı, çocuğun vücudunun dinlenmesi için altı yedi saat uyuması gerektiği anlatılmaktadır. Kimi kadınların sütlerinin çocuklarına yaramadığı eğer bir sütana seçilecekse iyi muayene edilmeli, sütünün sağlıklı ve besleyici olup olmadığı tespit edilmelidir. Eserde süt anne olarak seçilecek olan kadınlarla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.¹⁶⁹

Emziren kadınların bir süre sonra adet görmeye başlayacakları, tekrar hamile kalabilecekleri, böyle durumlarda sütün bozulacağı için çocukların emzirilmesinin uygun

¹⁶⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 24, 27.

¹⁶⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 24-25.

¹⁶⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 28.

¹⁶⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 402-430, bkz. Belge No:19.

olmadığı, bu sütün çocuğa yaramayacağı anlatılmakta, kimi süt annelerin bu durumda çocuğu emzirmeye devam ettikleri bunun da çocuğun durumunu kötüleştireceği o nedenle derhal süt annenin değiştirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Yazara göre lohusaların kızması, üzülmesi, mutsuz olması durumlarında sütün bozulacağı da ifade edilmektedir. Süt veren kadınlar süt yapıcı şeyler yemeli, sütün tadını bozacak, hazmı zorlaştıracak şeyler yememelidir. Çocukların doğduktan dört beş saat sonra emzirilmesi gerektiği, daha önce şeker şerbeti verilmesinin uygun olduğu, ilk haftalarda sık sık emzirilmesi, birkaç haftadan sonra gündüzleri dört beş kere, geceleri de iki kere emzirilmesinin yeterli olduğu belirtilmektedir. Ayrıca lohusa kadın çocuğu yemekten birkaç saat evvel ve sonra emzirmelidir. Yazar çocuğun normalde üç saatte bir emzirilmesi gerektiği, eğer çocuk iştahlı ise iki saatte emzirilebileceğini ifade etmektedir. Eserde emzirmenin nasıl olacağı konusunda da bilgi verilmektedir.¹⁷⁰

Çocukların ağlaması hakkında verilen bilgilere göre bir çocuk aç ise ağzını açıp başını sağa sola döndürerek ağladığı, parmak ucunun ağzına verildiğinde emmeğe başladıysa aç olduğu, karnı tok olsa bile bir rahatsızlık olduğunda ağladığı, kimi çocukların emdikten sonra bir miktar sütü tekrar dışarı çıkardığı, emdikleri sütü hazm edemedikleri için sancıldıkları için ağladıkları anlatılmaktadır. Zamanında ve sağlıklı doğan çocukların ilk ayda 250 dirhem, ikinci ayda 500 dirhemden fazla süt emdikleri ve günlük olarak 12,5 dirhem kilo alabilecekleri belirtilmekte, eğer çocuk gelişmezse bir doktora gidilmesi ve sütün yarayıp yaramadığı öğrenilmelidir. Eğer süt yaramıyorsa bir hayvanın sütünün verilmesi gerekmektedir. Bu konuda çocuğa direk hayvanın memesinden süt emdirilebileceği gibi sütün sağılarak çocuğa kaşık ya da başka bir şeyle verilebileceği belirtilmektedir.¹⁷¹

İnek ya da eşek sütünün içerik olarak anne sütününe yakın olduğu, çocukları direk memeden emzirmenin faydalı olacağı ancak hayvanın hareket edeceği ve memesinin büyük olması nedeniyle keçi sütü emzirilmesinin daha uygun olacağı belirtilmektedir. Beyaz tüylü, yeni doğurmuş keçilerin sütünün iyi olduğu ifade edilmektedir. Sütün sağılıp çocuğa verilmesi gerekirse sütün billur bir şişeye konulması şişenin ağzına ince bürümcek kumaşa sarılmış meme şekli verilmiş bir süngerle çocuğa verilmesi önerilmektedir. Anne sütü emmeyen çocuklara hayvan sütü verilecekse ilk iki gün şeker ya da bal şerbeti verilmesi, üçüncü gün az miktarda inek ya da eşek sütü verilebileceği ifade edilmektedir. Sütün suyla

¹⁷⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 430-433.

¹⁷¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 433-437.

karıştırılması, soğuk olası durumunda ısıtılması gerektiği de eklenmektedir.

Anne sütünün yetmediği durumlarda da çocuklara ek olarak hayvan sütü verilmesi önerilmektedir. Ayrıca çocuklara altıncı ve yedinci aydan itibaren ek besinler verilebileceği, ekmeğin fırında iyice pişirildikten sonra ezilmesi ve elekten geçirildikten sonra su ve şekerle karıştırılarak bulamaç şeklinde pişirilerek çocuğa azar azar verilebileceği belirtilmektedir. Dokuzuncu aydan sonra da günde iki defa et suyu ya da tavuk suyu verilebileceği, ayrıca su ya da süt ile pirinç unu kaynatılarak verileceği anlatılmaktadır.¹⁷²

Bu bölümde erken yaşta çocuklara farklı şeyler yedirmenin zararları anlatılmaktadır. Kimi kadınlar tarafından beş aylık olan çocuklara et çekilerek yedirildiği, bunun sarıca verem gibi hastalıklara neden olabileceği, ayrıca çocukların erken süttten kesilmesinin de doğru olmadığı, çocukların on altı aya geldiklerinde süttten kesilebileceği ve süt dışında başka şeyler yiyebileceği, midelerinin yediklerini hazmetmeye uygun olacağı belirtilmektedir. Çocuklar süttten kesilmek istenirse zamana yayılarak değil de birdenbire kesilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Süttten kesilen çocuklara sabah saatlerinde lapa, çorba ya da sütleç, öğlen saatlerinde çorba ve bir miktar et, akşamüzeri yine çorba, et ve sebze yedirilmesi, yatmadan önce de hareket etmesi sağlanması gerektiği anlatılmaktadır.¹⁷³

Eserde çocukların sağlıklı bir şekilde büyümesi için uykunun öneminden de bahsedilmektedir. Gece uykusunun gündüz uykusundan daha faydalı olduğu bir nedenle çocukları gündüzleri fazla uyutmamak gerektiği belirtilmekte ve dalgın uyuyan çocukları yüzüne ışık tutarak ve bağırarak uyandırmanın zararlı olduğu anlatılmaktadır. Bazı kadınların geceleri rahat etmek için çocuklarına uyku getirici zararlı şeyler verdiği, bunun çocuklarda bağımlılık ve sersemlik yapacağı ifade edilmektedir.¹⁷⁴

Çocukların giydirilmesi hakkında olan bu bölümde yaşanan yere göre çeşitli uygulamalar olduğu, bunun da yine şehirde yaşayanlar ve göçebe yaşayanlara göre farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Yazar bu konuda tabiplik görevi nedeniyle bulunduğu Mekke-i Mükerrreme'den örnekler vermektedir. Burada kadınların çocukların kollarını iki yanına uzatarak omuzlarına kadar iyice sardıklarını, bunun çocuk açısından zararlı olduğu, bebeğin organlarını hareket ettiremeyeceği, karnı şişip midesinin yediklerini hazmedemeyeceğinden mide rahatsızlığı, kundağın sık değiştirilmediği durumlarda cildin iltihaplanması ya da başka

¹⁷² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 437-442.

¹⁷³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 442-444.

¹⁷⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 444-445.

hastalıklara sebep olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca kundağa sarılı olan bebek yeterince hareket edemediğinden diğer organlarının da gelişemeyeceğini belirten yazar böyle adetlerden vazgeçmek gerektiğini ifade etmektedir. Yazara göre bebeklerin kundağa sarılmak yerine pamuklu ya da yünden imal edilen mevsimine göre elbise giydirilmesinin, bebeklerin göz ve kulak hastalıklarından korumak için başını sıcaktan ve soğuktan korunmasının yeterli olacağı anlatılmaktadır. Bebeklerin bir yaşına geldiklerinde kendi kendilerine ayakta durabilecekleri ve yürümeye başlayabilecekleri, ancak daha önce bebeklerin yürümesi için kaldırılması ve yürütmeye çalışılması durumunda incik kemikleri zarar göreceği ve paytak olacağı da aktarılmaktadır. Küçük çocukların bir müddet yüzüstü sürünmeleri ve güç kazandıklarında da ayakları üzerinde duracakları, bu dönemde iki ellerinden tutup yürütülebileceği belirtilmekte, kimi çocukların ise iki yaşına gelmelerine rağmen yürümekte güçlük çektikleri, böyle durumlarda doktora başvurulması gerektiği önerilmektedir. Çocuklara zamanı geldiğinde tuvalet eğitimi verilmesinin öneminden de bahseden yazar bu şekilde çocukların pislik nedeniyle oluşacak birçok hastalıktan da korunacağını ifade etmektedir. Çocukların çeşitli korkularının olabileceği, bu korkulardan da yavaş yavaş kurtulmaları için destek verilmesi, uzun süre karanlıkta bırakılmaması, ateş, su ya da hayvanlarla korkutulmaması gerektiği belirtilmekte, ayrıca çocukların papağan gibi duydukları, gördükleri şeyleri tekrar edecekleri için yanlarında uygunsuz davranış gösterilmemesi ve söz söylenmemesi önerilmektedir. Çocukların küçük yaşlarda kötü davranışları öğrenmelerinin önlenmesi anne ve babanın görevi olup bu görevi layıkıyla yerine getirmediği durumlarda kendilerinin de günah işleyecekleri aktarılmaktadır.¹⁷⁵

Eserde çocukların küçük yaşta okula gönderilmelerinin uygun olmadığı, erken okula gönderilen çocukların derslerle meşgul olacağından fazla dışarı çıkıp hareket edemeyecekleri ve temiz hava alamayacaklarından iyi gelişemeyecekleri, zayıf, çelimsiz ve benizlerinin soluk olacağı ifade edilmektedir. Yazar çocukların korkutulmasının da zararlı olduğunu belirtmekte, cesaretli yetiştirilmesinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Çeşitli şekillerde korkutulan çocukların akşamları uykuya dalmada sorun yaşayacakları, uyduklarında da kâbus göreceği, sabah uyandıklarında hasta hissedecekleri anlatılmaktadır.¹⁷⁶

Kadınların sağlıklı çocuklar doğurması için hamilelik sürecinde diğer zamanlardan çok daha fazla vücutlarına dikkat etmeleri gerektiğini belirten yazar, doğumdan sonra da

¹⁷⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 445-448.

¹⁷⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 448-451.

çocukların sağlığına dikkat etmeleri gerektiği belirtilmektedir. Eğer bebek kış mevsiminde doğacak olursa soğuktan ve sert esen rüzgârdan korunması, bir aylık oluncaya kadar dışarı çıkarılmaması önerilmektedir. Ayrıca kış mevsiminde doğan çocukların sıkı bir şekilde kundaklandığı, üzerinin fazla örtüldüğü, odanın aşırı sıcak tutulmaya çalışıldığı ve havalandırılmadığı için de çocuğun hasta olabileceği anlatılmaktadır. Çocukların akciğerlerinin gelişmesi için temiz havaya ihtiyaç olduğu bu sağlanmazsa sık sık hastalanacakları belirtilmektedir. Çocuklar çok sıcak tutulup daha sonra soğuk havayla temas ettiklerinde göğüs hastalıkları, boğmaca, öksürük gibi rahatsızlıkları olacağı, bu nedenle vücutlarının küçük yaştan itibaren her türlü hava şartına uymak üzere alıştıırılmasının uygun olacağı belirtilmektedir. Çocukların yemeklerden üç saat önce ya da sonra haftada bir kez ılık suyla yıkanması, vücutları iyice kurutulması ve temiz elbise giydirilmesi gerektiğini belirten yazar bunun çocukların sağlıklı bir şekilde büyümesine faydalı olacağını anlatmaktadır. Yine çocukların doğumdan birkaç ay sonra rüzgârdan ve soğuktan korunarak ağaçlık yerlere çıkarılmasının da faydasından bahsedilmektedir. Soğuk kadar aşırı sicağın da çocukların sağlığı açısından zararlı olduğu ifade edilen eserde terlemenin ve terin bedende soğumasının soğuk algınlığına neden olacağı, o nedenle çocuk odalarının ısısına dikkat edilmelidir.¹⁷⁷

Eserde çocukların ağlamasının faydalarından söz edilmekte, ağlamanın göğsü kuvvetlendireceği, akciğeri geliştireceği belirtilmekte, ağlamanın çocuğun rahatsızlığı nedeniyle olduğunda ise buna dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Eğer çocuk ayaklarını karnına çekerek ağlıyorsa karın ağrısı olduğu, ellerini ağzına doğru götürüp ağlıyorsa diş ağrısı olduğu anlaşılmalı ve bir doktora gösterilmelidir. Çocukların her ağladığında meme vermek ve kucağa alınıp gezdirilmesinin sakıncalı olduğu, buna alışan çocukların isteklerinin yerine getirilmesi için sürekli ağlayacakları belirtilmektedir. Çocukların kucakta ve ayakta sallanarak uyutulmasının da zararlı olduğunu belirten yazar buna alışan çocukların gece gündüz isteyecekleri, o nedenle yataklarında uyumaya alıştıırılması gerektiği ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra çocuğun şiddetli sallanmasının da zararlı olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁸

Özellikle kış günlerinde yeni doğan çocukların yattıkları odada çamaşır kurutulmasının sakıncalarından bahseden yazar, ıslak bezlerden oluşacak nemin odanın

¹⁷⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 451-457.

¹⁷⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 457-458.

havasını bozacağı, bunun da çocuk sağlığı açısından zararlı olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁹

Çocukların uyumasının faydaları hakkında bilgi aktarılan bu bölümde uykunun küçük çocuklar için birçok faydası olduğu, yeni doğan çocukların altıncı aya kadar karınlarının doyurulup uyutulması, yaşını dolduran çocukların da öğleden önce ya da sonra bir süre uyumalarının sağlanması, çocuklar uyuduğu sırada gürültü yapılmaması ve çok aydınlık olmaması, üç yaşına kadar da gündüzleri iki saat civarı, üç yaşından, sekiz on yaşına gelinceye kadar gündüz uykularına devam edilmesi önerilmektedir. On sekiz yaşından sonra çocukların ve gençlerin günde yedi-sekiz ya da dokuz saat uyumalarının yeterli olduğunu da belirtmektedir.¹⁸⁰

Çocuk hastalıkları hakkında bilgi verilen yirmi dördüncü bölümde anne ve babaların çocuklarının herhangi bir hastalığı olduğunu fark edemedikleri, çocukların keyifsiz olmalarının nazar değmesine bağladıkları ve okutup kurşun döktürdükleri anlatılmaktadır. Yeni doğan çocuklarda görülen sarılık hastalığı hakkında verilen bilgiye göre hastalığın doğumdan sonra üç dört gün içinde görüleceği, bir süre sonra çocuğun iyileşeceği, sarılık hastalığının sebebinin dokuz ay boyunca anne karında ılık su içinde bulunan bebeğin doğduktan sonra soğuk hava ile temas etmesi, dışarıdaki havanın anne karındaki sıcaklık ile aynı olmadığından çocukların buna uyum sağlayamadığı için olduğu anlatılmaktadır. Sarılığın bir başka nedeninin ise bebeklerin emdikleri sütü hazmedemedikleri ve bu sütün kana karışması sonrası olduğu anlatılmaktadır.

Çocuklarda görülen ishalin önlenmesi için beslenmesine dikkat edilmeli, bağırsaklarına zararlı olacak bozulmuş süt, ekşi gıdalar verilmemelidir. Çocukların dış çıkarırken de ishal olabilecekleri de eklenmektedir. İshalin uzun sürmesi halinde doktora başvurulması gerektiği de belirtilmektedir. Çocukların ara sıra kabız oldukları, kabızlığın sebebi süt değilse bir kaşık hindiba şurubunun iyi geleceği ifade edilmektedir.

Yeni doğan çocuklarda görülebilecek olan göz ağrısının genellikle doğumdan on beş gün sonra görüldüğü, nedeninin gözlere toz ve duman kaçması olduğu, gözlerde şişlik olduğu, çocukları korumak için çok fazla ışığa baktırılmaması, gözlerin toz ve dumandan korunması, vücudunun temiz ve pak tutulması gerekmektedir. Ayrıca çocuk doktora da götürülmelidir. Anne sütünün göz iltihaplanmasına iyi geldiğini belirten yazar günde beş altı defa çocuğun

¹⁷⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 458-459.

¹⁸⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 459-460.

göz kapaklarını açarak göze anne sütü sağılmasını önermektedir.

Çocuklarda görülebilecek çene kilitlenmesinin sebebinin ise soğuk algınlığı, anne sütünün iyi olmaması ve göbeğinin çok sıkı bağlanması nedeniyle olacağını ifade eden yazar, çocukların süt emmek istemedikleri, emseler bile çok zor yuttukları, ya da sütü dışarı çıkardıklarını belirtmektedir.¹⁸¹

Sık sık nezle olan çocuklara dikkat edilmezse verem hastalığına yakalanmalarının mümkün olduğu, o nedenle çocukların soğuğa alıştırılması, sıcak ıhlamur ya da süt içirilmesi, nezle şiddetli, ateşli ise ve öksürüyorsa zaman kaybetmeden doktora başvurulmalıdır.¹⁸²

Çocuklarda görülen humma hastalığını farklı nedenleri olabileceği, hatta önemli bir hastalığa eşlik edebileceği göz önünde bulundurularak humma hastası olan çocukların derhal doktora götürülmesi gerektiği belirtilmektedir. Hummanın başlıca belirtilerinin yüksek ateş, vücutta titreme olduğu, hastanın rüzgârdan korunması gerektiği bu hastalığın çok önemli olduğu belirtilmektedir.¹⁸³

Çocuklarda doğdukları ilk aydan itibaren hıçkırık görülebileceği, bunun nedeninin gereğinden fazla süt emmekten dolayı midede şişlik ve ekşilik olacağından, ya da soğuk algınlığı nedeniyle olacağı, bir süre sonra kendiliğinden geçeceği, eğer geçmezse çocuğun midesinin üzerine sıcak masaj yapılmasının faydalı olacağı anlatılmaktadır. Çocuklarda kusmanın nedeninin de emdikleri sütü hazmedemedikleri için sütün midede ekşimeye neden olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁴

Çocukların ağızında da kimi rahatsızlıkların olacağı, ağızlarının içinde beyaz yaralar oluşabileceği, eğer dikkat edilmezse bu yaraların ağızlarını tamamen kaplayabileceği hatta mideye kadar dağılabileceği belirtilmekte ve bunun çocuğun hayatını tehlikeye sokacağı ifade edilmektedir. Bu durumda olan çocukların ememeyeceği ve ishal, humma gibi hastalıklar da görülebilir. Çocuklarda görülen mide ekşimesi durumunda ayaklarını karınlarına doğru çekerek sık sık ağladıkları, yediklerini kustukları, kusmalarının kokulu ve yeşilce olduğu, bu durumda olan çocukların iyi beslenemeyeceklerinden zayıf kalacakları anlatılmaktadır. Mide ekşimesinin nedenleri sütün eski olması olabileceği gibi daha büyük çocukların yediği meyve sebze nedeniyle de olabilmektedir. Çocukların sağlıklarının ve midelerin korunması

¹⁸¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 460-466.

¹⁸² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 466-467.

¹⁸³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 467-468.

¹⁸⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 468-469.

için süt veren annelerin sağlıklarına ve yediklerine dikkat etmeleri önerilmektedir.¹⁸⁵

Çocuklarda diş çürümesi hususunda verilen bilgilerde öncelikle çocukların ilk dişlerinin çıkmasında söz edilmekte kimi çocuklar diş çıkarırken herhangi sorun yaşamadıkları, bazılarının ise dişlerinin zor çıktığı belirtilmektedir. Genelde sekizinci ya da onuncu aydan itibaren diş çıkarıldığı, daha erken ya da geç diş çıkarmanın bazı sorunlara neden olabileceği belirtilmektedir. Çocuklar diş çıkarırken ellerini ağızlarına götürüp ağladıkları, bunun nedeninin diş etlerinde ağrı ve kaşınma olduğu, ellerine geçirdikleri şeyi ağızlarına götürdükleri, ilk dişlerin ağzın ön bölgesinde çıktığı belirtilmektedir. Diş çıkarma sırasında çocuklarda ateş, ishal, kusma görülebilmektedir. Şiddetli öksürük de görülebileceği, doktora götürülmesinin önemli olduğu, çocuklarda ishal ve kusma şiddetli olursa ve doktor müdahalesi olmazsa bunun çocuğun ölümüne neden olabileceği eklenmektedir.¹⁸⁶

Çocuklarda görülen Kuşpalazı hastalığının da öksürük yapacağı, bunun için süratle tedavi gerektiği, eğer tedavi edilmezse hastalığın ikinci ya da üçüncü gününde çocuğun ölme ihtimali ortaya çıkar. Kuşpalazı hastalığının yedi yaşını dolduran, sıcak bir bölgeden soğuk bir bölgeye giden, terli iken şiddetli rüzgârda kalan çocuklarda görülebileceği, genellikle geceleri nefes almakta zorluk çekecekleri, göğüste hırıltı olacağı boğuk boğuk öksürecekleri belirtilmekte, doktor tarafından tedavi edilmezse ölüme neden olabilmektedir.

Güneş ya da soğuk çarpması nedeniyle çocuklarda görülebilecek olan beyin iltihaplanması hakkında aktarılan bilgiye göre başta ve yüzde şiddetli ateş, göz bebeklerinde genişleme olacağı, dalgın bir şekilde yatacağı, böyle durumlarda doktora gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir. Herhangi bir kaza olup ve çocuk yanarsa hemen soğuk suya tutmanın uygun olacağı, su ılırsa tekrar değiştirilmesi gerektiği, yanma nedeniyle su toplanırsa bunun patlatılarak yaraya merhem sürülmesi önerilmektedir.¹⁸⁷

Çocuklarda görülen diğer hastalıklar saraca, süt sıskası hastalıklarının doktora gidilmesi durumunda tedavi olabileceği, saraca hastalığına genellikle beyaz tenli, şiş suratlı, üst dudakları büyük olan çocuklarda daha çok görüldüğü, bu çocuklarda beyinde bulunan bezlerin şişeceği, vücudun büyük bölümünde çibanlar çıkacağı, gözlerinin çapaklanacağı, kulaklarının akacağı belirtilmektedir. Süt sıskası olan çocukların da başlarının büyük,

¹⁸⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 469-472.

¹⁸⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 472-474.

¹⁸⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 474-477.

mafsallarında şişlik görülmekte olup bu çocukların güçsüz oldukları için ayağa kalkmakta ve yürümekte zorlandıkları ifade edilmekte bunun nedeninin de çocuğun emdiği sütün yaramaması olduğu ifade edilir. Havası kötü, alçak ve nemli ve pis yerlerde yaşamamaları nedeniyle de bu hastalıkların görülebileceği belirtilmektedir.¹⁸⁸

Eserde anne ve babaların küçük yaşlardan itibaren çocukları terbiye etmeye başlamaları gerektiği, yaramaz çocukların kendilerine zarar verebilecekleri, terbiye edilirken dayak atılmasının uygun olmadığı belirtilmekte ve çocuklar kendilerini kaybedecek kadar sinirlendiklerinde onlara biraz soğuk su içirmenin ve yüzüne su serpmenin faydalı olacağı ifade edilir.¹⁸⁹

Yazar çocuklara aşı yaptırılmasının faydalarından da söz etmekte, doğumdan üç ay sonra aşı yaptırılabilceği, çiçek aşısı yapılırsa çocuklarda çiçek hastalığının etkilerinin fazla olmadığı belirtilmektedir. Çocuklarda görülen pişiklerin önlenmesi için altının temiz tutulması, sık sık yıkanması, kafasının ince bir tarakla taranması önerilmektedir. Eserde çocuklarda görülebilecek daha birçok hastalıktan söz edilmektedir.¹⁹⁰

3.1.2. Yaşlıların ve Kadınların Beslenmesi

Yaşlıların mideleri zayıf olacağından hazmetmesi zor olan gıda maddelerini yememeleri gerektiği, kahve, rakı gibi içeceklerden uzak durmaları gerektiğinden söz edilmektedir. Ayrıca kadınların bünyelerinin erkeklerden daha hassas ve zayıf olduğu gerekçesiyle, özellikle emzirdikleri dönemde yiyecek ve içeceklerine dikkat etmeleri, sütlü yiyeceklerle taze yumurta ve meyve yemeleri öğütlenmektedir.¹⁹¹ Bu tür kişilerin beslenme tarzına dikkat etmesi gerektiği ve bu beslenmenin dış sağlığı üzerindeki etkisine vurgu yapılmaktadır. Dikkat edilmesi gereken bir başka nokta da üzüntülü olduğu dönemlerde yenilen yemeğin hazının zor olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca yemek yendikten sonra bir süre oturulup dinlenilmesi gerektiği, uyku ile yemek arasındaki zamanlamaya dikkat edilmesi gerektiği de belirtilmektedir.

¹⁸⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 477.

¹⁸⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 478, bkz. Belge No: 20.

¹⁹⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 478-483, bkz. Belge No: 21.

¹⁹¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 29.

3.1.3. Hazmı Zor ve Kolay Olan Besinler:

Yemeklerin kendi içinde sınıflandırılmasında bahsedilen sekizinci bölüm de hazmı kolay ve zor olan unlu mamuller hakkındadır. Ayrıca arpa, pirinç, buğday, mısır, çavdar bulgur, mercimek, bakla, fasulye nohut gibi hububat ürünleri, bunlardan yapılan ekmek, çorbaların tüketiminin vücuda yararları ve zararlarından bahsedilmektedir.¹⁹² Sebze tüketiminin nasıl olacağının anlatıldığı dokuzuncu bölümde taze ya da kurutularak tüketilen sebzeler hakkında bilgi veren yazar bu sebzeleri hazmı kolay olan ve zor sebzeler diye ikiye ayırmaktadır. Hazmı kolay olan sebzeler ıspanak, marul, salata, kuzukulağı, çalı fasulyesi, kabak, bamyası, kuşkonmaz, karnabahar, enginar, balkabağı, havuç; hazmı zor olan sebzeler ise yer elması, pancar, kereviz, patlıcan, şalgam, lahana, pırasa, soğan, su teresi, turp ve mantardır. Sebzelerin etle birlikte pişirildiğinde ne gibi faydaları olduğu da anlatılmaktadır. Ayrıca kimi taze sebzelerden yapılan salataların limon ya da sirke ile terbiye edilebileceği ve ana yemeğin yanında tüketilebileceği ancak mideleri hassas olanların bu salataları tüketmesinin zararlı olabileceği ifade edilmektedir.¹⁹³

Yazar meyve tüketimi konusunda onuncu bölümde bilgi vermektedir. Meyveleri de hazmı kolay ve zor olan meyveler diye ikiye ayıran yazar üzüm, armut, elma, kiraz, frenk üzümü, portakal, böğürtlen, çilek, şeftali, kayısı, kavun, karpuz, ekşi ve tatlı narın hazmının kolay olduğunu, incir, hurma, innab, erik, demir hindi, dut, muşmula ve koca yemiş, hıyar, kestane, fıstık, fındık, ceviz ve tatlı bademin hazmının zor olduğunu, ayrıca meyvelerin de sebzelerinde mevsiminde tam olgunlaştıktan sonra tüketilmesi gerektiğini ve bozulmuş olanlarının tüketilmemesi bu tür meyvelerin sağlığa zararlı olduğunu anlatmaktadır.¹⁹⁴

3.1.4. Süt ve Süt Ürünlerinin Faydaları ve Zararları:

Süt ve süt ürünleri hakkında olan on birinci bölümde sadece hayvanlardan elde edilen sütler değil aynı zamanda anne sütünün önemi hakkında bilgi verilmektedir. Özellikle Mayıs ayında taze otlarla beslenen ineklerin lezzetli olduğu, kaynamamış olan sütün tüketiminin kaynamış süte oranda daha iyi olduğu, hazmı kolaylaştıracağı, Mayıs ayında taze otlarla iyi beslenmiş, yetişkin ineklerin sütlerinin diğer zamanlarda sağılan ineklerden daha iyi ve lezzetli olduğu, kimi hastalıkların tedavisinde taze sağılmış inek sütünün çok faydalı olduğu belirtilmektedir. Özellikle vücut ısısının artmasında, süregelen mide ve bağırsak

¹⁹² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 43.

¹⁹³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 43-48.

¹⁹⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 49-58.

rahatsızlıklarında, kimi psikolojik rahatsızlıklarda da taze sağılmış inek sütünün faydalı olduğu da ifade edilmektedir.¹⁹⁵ Anne sütünün faydaları hakkında da bilgi veren yazar hububat ve sebze tüketen kadınların sütünün et tüketen kadınlara nazaran daha fazla olduğu ve katı olmadığı bu nedenle lohusa kadınların sebze tüketmesinin faydalı olacağı, yeni doğan çocukların sekiz dokuz ay civarı emzirmesinin gerekli olduğundan bu süreçte kadınların iyi beslenmelerinin gerektiği aktarılmaktadır.¹⁹⁶

Eşek ve kısrak sütünün faydaları hakkında da bilgi veren yazar, eşek sütünün az yağlı, berrak ve hafif olması sebebiyle kolay hazmedileceğinden, göğsü yumuşatacağı vücuttaki nemi alacağı, ayrıca mideye de dokunmayacağı için özellikle verem hastalığında faydalı olduğu konusunda bilgi aktarmaktadır. Yazar ayrıca koyun, keçi, inek sütü ve bu sütlerden yapılan tereyağı hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin keçi sütünün az tüketildiği, daha çok doğada bitkiler ile beslendiğinden az yağlı olduğunu, inek ve koyun sütlerinin daha yumuşak, yağlı ve kıvamının da daha fazla olduğu belirtmektedir. Hazımsızlık çeken kişilerin kaymak tüketmesinin pek uygun olmadığı, tuzsuz tereyağının çabuk bozulabileceği bu nedenle de sağlığa zararlı olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca inek sütünden üretilen peynirlerin diğer hayvan sütlerinden üretilene göre daha hafif olduğundan rahatlıkla tüketilebileceği, taze tüketilmesinin uygun olacağı, ancak tuzlu olmasının sakıncalı olduğu ifade edilmektedir.¹⁹⁷

3.1.5. Et Ürünlerinin İnsan Sağlığı Açısından Faydaları ve Zararları

3.1.5.1. Kanatlılar, Av Hayvanları ve Diğer Hayvan Etleri

On ikinci bölümde (etler hayvanat beyanındadır) bazı hayvanlardan elde edilen etlerden bahsedilmektedir. Bu bölüm iki başlık altında aktarılmaktadır. Öncelikle hayvanın sağlıklı, genç ve yaşlı olması, gündüzleri otlatıldığı ve akşamları kaldıkları yerlerin temiz ve havasının kuru olmasının hayvanın eti üzerinde etkili olduğu belirtilmektedir. Etlerin pişirilme yöntemlerinin de insan sağlığı açısından da önemine değinen yazar kızarmış etin ızgara etten daha ağır olacağı, yine kıyma ve köftenin de kızartma sırasında çok yağ çekeceğinden kebabın tercih edilmesi gerektiği, yahni ve haşlama olarak tüketilen etlerin daha kolay hazmedileceğini belirtmektedir. Hayvanların et, ciğer, yürek, dalak gibi ürünlerin tüketiminden bahseden yazar daha önce bahsettiği hazmı (hazmı kolay olan etler beyanındadır) kolay olan etler hakkında bilgi verilmektedir. Bunlar; piliç, tavuk, keklik,

¹⁹⁵El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 59-60.

¹⁹⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 60.

¹⁹⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 61-62.

güvercin, bildirgin, sığırcık ve çulluk kuşları, sülün, körpe hind tavuğu, oğlak ve kuzu, buzağı, koyun, öküz gibi hayvanlar ve beyin, paça, yumurta gibi hayvansal ürünlerdir. Hazmı güç olan hayvansal ürünler hakkında da ikinci bölümde (hazmı suubetli olan etler beyanındadır) bilgi veren yazar bunların ördek, kaz, horoz, tavi kuşu, ceylan, geyik, keçi, karaciğer, böbrek, yürek, işkembe ve mumbar, ilik, et yağı, et suyu, kurbağa, salyangoz olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁸

3.1.5.2. Balık Etleri

On üçüncü bölüm balık etlerinin faydaları ve zararlarına ayrılmıştır. Ayrıca balıkların taze ya da bayat oluşları, hangi koşullarda saklanması gerektiği ve nasıl tüketileceği hakkında da bilgi verilmektedir. Izgara ve pilaki olarak tüketilecek balıkların kızartmadan daha hafif olacağı da aktarılmaktadır. Hatta bilinmeyen bir balığın zehirli olup olmadığının anlaşılabilmesi için balığın karaciğerinin çıkarılarak bir parçasının kesilmesi ve dudaklara sürülmesi, dudaklarda yanma, kızarma ve şişlik olursa bu balığın zehirli olduğu ve tüketilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Çiroz, lakerda, sardalya ve tütün balıklarının tuzlu olduğu için tüketiminde dikkat edilmesi gerektiğini belirten yazar hazmı kolay olan balıkların kalkan, kılıç, tekir, mercan, lüfer, pisi, kefal, kaya balığı olduğu, hazmı güç olan balıkların ve deniz ürünlerinin ise mersin, palamut, balık yumurtası, midye, yengeç, ıstakoz, istiridye olduğu aktarmaktadır.¹⁹⁹

3.1.6. Yemeklerin Lezzetini Arttıran Terbiyeler

On dördüncü bölümde yemeklerin lezzetini arttırmaya yönelik terbiye usulleri hakkında bilgi verilmektedir. Yemeklerin lezzet ve terbiyesi üzerinedir. Aynı zamanda kullanılan ürünlerin yemeğin tadını etkileme durumlarından bahsedilir. Yazar terbiye yapılırken yeşil ve siyah zeytin olarak kendi içinde ikiye ayrılan zeytinyağı, iç yağı, kuyruk yağı, yumurta sarısı, şeker, tuz, sirke, limon ve baharatların kullanılması gereğinden de bahseder. Yemeklerin fazla yağlı olmasının mide rahatsızlıklarına neden olabileceği, ekşi olanların göğüs ve vücuda, fazla tatlı ya da tuzlu olan yiyeceklerin fazla tüketilmesi durumunda hazminin zor olacağı aktarılmaktadır. Ayrıca mayıs-eylül aylarında çıkarılan tereyağının daha iyi olduğu, bu yağın saklanması istenirse de tuzlanarak saklanabileceği, zeytinyağının tüketilmesinin de sağlık açısından önemli olduğu belirtilmektedir. İç yağı ve

¹⁹⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 63-75.

¹⁹⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 75- 80.

kuyruk yağının tüketilmesinin mideye ağırlık vereceğinden tüketimine dikkat edilmesi ayrıca bu yağların bakır kaplarda saklanmaması gerektiği de anlatılmaktadır. Yazar bu bölümde yumurta, şeker, tuz, ekşi, tarçın, karanfil, safran, hardal, siyah ve kırmızıbiber, kimyon, soğan, sarımsak gibi ürünlerin de yeterinden fazla tüketilmesinin zararlı olduğunu da aktarmaktadır.²⁰⁰

3.1.7. Yemeklerin Korunma Yöntemleri

On beşinci bölümde (yemeklerin muhafaza etmek usulü beyanındadır.) yemeklerin korunma yöntemleri anlatılmaktadır. Etlere ve sebzelerin saklanması yöntemleri farklı olduğu ifade edilirken, etlerin genellikle tuzlu salamura şeklinde saklandığı, sebze ürünlerinin ise çeşitli derecelerde kavanoz kaplarda kaynatılarak muhafaza edildiği anlatılmaktadır. Ayrıca saklanan kapların özelliğinin öneminden de bahsedilmektedir. Cam kavanozlarda ya da teneke kaplarda saklanan yiyeceklerin bu kaplara doldurulduktan sonra kapaklarının iyice kapatılması ve hava almasının engellenmesi, sonra da seksen- yüz derece civarında kaynayan suda bekletilmesi, yani konserve şeklinde saklanmasının faydalı olacağından bahsedilmektedir. Etlere ve balıkların kurutulması ya da salamura şeklinde saklanmasının mümkün olmasına rağmen taze tüketilmesinin daha uygun olacağından söz eden yazar yumurtanın ise kireç suyuna batırılarak saklanması durumunda bir müddet tazeliğini koruduğunu da ifade etmektedir. Bu bölümde mutfaklarda kullanılan kaplar hakkında da bilgi verilmektedir. Özellikle bakır kaplarda pişirilen yemeklerin bu kaplarda bırakılmasının zehirlenmelere neden olabileceğini, bakır kapların iyi kalaylanmış olması gerektiğini de aktarılmaktadır.²⁰¹

3.1.8. İçeceklerin İnsan Sağlığı Açısından Faydaları ve Zararları

Kendi içinde alt bölümlere ayrılan on beşinci bölümün bir diğer bölümü içeceklere ayrılmıştır. Limonata ya da diğer içeceklerin tüketilmesinin zararının olmayacağı ve her ne kadar harareti gidereceği düşünülse de suya muadil olamayacağı belirtilmekte, özellikle insanların nehir ya da dere kenarları ve kaynak sularının oldukları yerlere yerleşmelerinin ve suyun önemi hakkında bilgi vermektedir. Yazar bu bölümde suyun kimyevi yapısı hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. Günlük su tüketiminin ne kadar olması gerektiği hakkında, ihtiyaçtan fazla ya da az su tüketilirse vücutta ne gibi rahatsızlıkların olacağını anlatan yazar

²⁰⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 80-83.

²⁰¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 83-87.

tüketilmesi gereken suyun kişilerin yaptıkları işle orantılı olduğunu da belirtmektedir. Bir kişinin içmesi gereken su en az üç yüz on iki dirhem, yani bir litre civarında olmalıdır (bir dirhem 3,20 gram, 312 dirhem 998,4 gram). Harareti azaltmak için bir fincan kahve ile bir miktar su içilebileceğini belirten yazar yemek sırasında ve yemekten sonra su içmenin midedeki besinleri sulandıracağından dikkat edilmesi gerektiğini belirtir. Tüketilen suyun soğukluğunun oniki-onbeş derecenin altında olmasının da vücut sağlığı için zararlı olacağını, özellikle insan terli iken soğuk içecekler ve dondurma tüketilmemesi gerektiğini anlatmaktadır. Soğuk tüketilen suya bir miktar şeker ilave edilerek yudum yudum içilmesinin daha faydalı olduğu da aktarılmaktadır. Tüketilen suların berrak ve taze olması, içiminin güzel olması, sebze yemeklerinin hızlı pişmesini sağlaması, içeriğinde sağlık için yararlı madenlerin olması, içinde sağlığa zararlı hayvanların olmaması sabunla yıkadığında iyi köpürmesinin öneminden de söz edilmektedir. Bu bölümde suların süzülme ve saklanma yöntemlerinden de bahsedilmektedir. Akarsu, göl, kaynak, kuyu, kar ve yağmur sularından da bahseden yazar yağmur suyunun diğer bütün sulardan daha hafif ve içiminin lezzetli olduğundan, insan sağlığına verdiği yarar ve zararlardan da söz etmektedir.²⁰² İstanbul halkı tarafından tüketilen Çamlıca suyunun en iyisi olduğunu, fakat bu suyun çabuk bozulması nedeniyle uzak bölgelere naklinin uygun olmadığı, Kestane, Karakulak sularının lezzetinin Çamlıca suyuna yakın olduğu, Kısıklı ve Mirahor Köşkü sularının daha hafif olduğu, Gümüş Suyu, Halkalı Suyu, Turunçlu su ve Kırık Çeşme Sularının da tüketime uygun olduğu ifade edilmektedir.²⁰³ Eserde suyun nakledileceği boruların da insan sağlığı üzerinde etkisine değinilmekte olup demir, bakır, çinko, ağaç ya da topraktan imal edilebileceğini bu tür boruların da yaraları ve zararları olduğu aktarılmaktadır.²⁰⁴ Maden suları hakkında da ayrıntılı bilgi verilmektedir. Gazlı, ekşili, tuzlu, kükürtlü, demirli olmak üzere beş kısma ayrılan maden sularının soğuk ya da sıcak olarak tüketilebileceği, bu maden sularının çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılabileceği anlatılmaktadır.²⁰⁵

İçecekler konusunda kahve hakkında da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. İyi kavrulmuş, çekilmiş ve pişirilmiş olan kahvenin sütlü, şekerli ya da sade oluşunun vücuda farklı etkileri bulunmaktadır. Örneğin sütlü kahvenin mideyi çok fazla yormayacağından söz edilmektedir. Aynı zamanda kahvenin içeriğinde bulunan bazı maddeler nedeniyle bağımlılık yapabileceği, kahve alışkanlığı olan kişilerin kolaylıkla bırakamayacağı, eğer bırakırlarsa baş ağrısı ve

²⁰² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 87-107.

²⁰³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 107-108.

²⁰⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 108-109.

²⁰⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 109-112.

sersemliğe neden olabileceği, midesi hassas olanlara dokunabileceği, sağlıklı olan kişiler tarafından yemeklerden on beş dakika sonra içilen kahvenin hazmı kolaylaştıracağı ve hafızanın güçlenmesine yardım edeceği belirtilmektedir.²⁰⁶

İçecekler konusunda olan bu bölümde çay konusunda da çay ağacının özelliği, çay yapraklarının toplanma dönemleri, kurutma ve demleme yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Yeşil çayın altı, siyah çayın dört türü olduğundan söz eden yazar sabahları kahvaltıdan sonra içilen sütlü çayın hazmı kolaylaştırdığı, öğle yemeğinin ardından iki saat geçtikten sonra içilmesinin uygun olacağı, akşam yemeğinden iki üç saat sonra sıcak içilen çayın da yattıktan sonra terlemeye neden olduğu aktarılmaktadır.²⁰⁷

3.2. Sağlık Açısından Zararlı Olan Keyif Yapıcı Maddeler

Şarap, rakı, afyon, haşhaş, tütün, tömbeki ve enfiyenin keyif yapıcı maddeler olduğunu ifade eden yazar aynı zamanda bu gibi maddelerin sağlık için zararlı ve bağımlılığa neden olduğunu belirtmektedir. Rakı, şarap gibi içecekler insanı sarhoş ettiği gibi mideye de zarar vermekte, mide bulantısı ve kusmaya neden olmaktadır. Sarhoşluğun belirtileri hakkında bilgi veren yazar bunların göz çevreleri ile yüzlerinin kızardığını, dengeli yürüyemediklerini ve konuşamadıklarını, bu gibi kişilere aşırı cesaret geldiğini, uygunsuz davranışlar gösterdiklerini anlamaktadır. Bu tür içeceklere bağımlı olanların yavaş yavaş sağlıklarını ve güçlerini kaybedecekleri de belirtilmektedir. Kalp, karaciğer, felç, sara sürekli ateşlenme hali, dimağın zayıflaması, hatta vücutlarında alkol miktarı çok olan kişilerin ateş ile temaslarında yanabilecekleri gibi durumların oryaya çıkabileceği anlatılmaktadır.²⁰⁸

Afyon ve haşhaşın da keyif verici maddelerden olduğunu aktaran yazar afyonun tüketiminin yutmak ve sararak içmek şeklinde olduğunu, afyon kullanan kişilerin uyku halinde olduklarını, bu haldeyken rüya gördüklerini, bu gibi kişilerin beslenmelerini ihmal ettiklerini ve güçten düştüklerini, sağlıklarını kaybettiklerini anlatmaktadır. Kendiriden üretilen haşhaş da içildiğinde aynı afyonda olduğu gibi şuurun ve bedenin zayıfladığı, halüsinasyon görmeye başladıkları aktarılmaktadır.²⁰⁹

Diğer keyif verici maddeler tütün, tömbeki ve enfiye hakkında verilen bilgilerde tütünün üç çeşit kullanımı olduğu, bunların tütünün kıyılarak sigara kâğıdına sarılması ya da

²⁰⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 112- 114.

²⁰⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 114-116.

²⁰⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 116-123.

²⁰⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 123-129.

lüle şeklinde içilmesi, diğer bir yöntemin tütün yapraklarının üst üste sarılarak içilmesi ve yaprakların nemlendirilerek kurutulması sonrasında terbiye edilerek enfiye şeklinde çekilmesi olarak anlatılmaktadır. Tütün içmeye yeni başlayanlarda içeriğinde olan çeşitli kimyasal maddeler nedeniyle baş dönmesi, sersemlik durumu, benzin solgunluğu, mide bulantısı ve güç kaybı iştahsızlık, ağızlarında tatsızlık, balgam gibi sorunların ortaya çıkabileceği ifade edilirken, ayrıca uzun süredir tütün içenlerde de içeriğinde bulunan uyuşturucu etkisine sahip maddeler nedeniyle sersemlik, odaklanamama gibi sorunların olacağı, dişlere ve boğaza zarar vereceği anlatılmaktadır. Küçük yaşta tütün içmeye başlayan çocukların da diğer rahatsızlıkların yanı sıra ailelerinden gizli tütün içtiklerinden onlara yakalanmamak için sigaraları gelişigüzel yerlere attıkları ve bunun da yangınlara neden olduğu hakkında da bilgi verilmektedir. Tömbeki içilmesi hakkında da ayrıntılı bilgi verilmektedir. Tömbeki tütünü nargile ile içildiğinden dumanın suda süzülerek geldiği ve tütünden daha az zarar verdiği halde zararlı olduğu aktarılmaktadır. Enfiye çekilmesi nedeniyle baş, göz ve diş ağrılarının azalabileceği bilinse de zararlı olduğu fakat zararının tütün kadar olmadığı ifade edilmektedir.²¹⁰

3.3. İklim Koşullarının İnsan Sağlığına Etkisi

İklim ve mevsimler hakkında bilgiler içeren bölüm kendi içinde üçe ayrılmaktadır. İlk bölümde yaşanan bölge ve rüzgârların kimi kişilere etkisi hakkında olup dört başlık altında anlatılmaktadır. Havanın rüzgârlı olup olmadığı, hava basıncının düzeyi, sıcaklık düzeyi ve havanın temizliğinin insan sağlığına etkileri hakkında bilgi verilmektedir.²¹¹ Yazar hava sıcak ve soğuk havanın insan sağlığına etkileri üzerinde de durulan eserde çok sıcak ve çok soğuk yerlerde hiçbir canlının yaşayamayacağını, bir insanın vücut ısısının 36-37 derece civarında olduğu, yaşanan yerin ısısının bunun altında ya da üstünde olması durumunda rahatsızlık duyacağından korunmak amacıyla konut ya da daha pek çok şeyin icat edildiğini yazmaktadır. Eserde hava sıcaklığı ve nemin insanları nasıl etkileyeceği, güneş çarpmasının etkileri konularında da ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.²¹²

İklim ve mevsimlerin sağlık üzerindeki etkileri hakkında bilgilerin aktarıldığı bu bölümde iklimin coğrafyaya göre belirlendiğini, bu coğrafyada yaşayan insanların iklim şartlarına uyum sağladıkları ifade edilmektedir. Örneğin sıcak bölgelerde yaşayanların

²¹⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 129-135.

²¹¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 135-145.

²¹² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 145-162, bkz. Belge No :7-8-9.

hareketlerinin yavaş olacağı anlatılırken, kuzey bölgelerde yaşayanlarda çocuk ölümleri güneyde yaşayanlara nazaran daha fazla olduğu belirtilirken, sıcak bölgelerde akciğer ve bağırsaklarda iltihap, yilancık gibi hastalıklar sebep olabileceği de belirtilmektedir. Alçak ve bataklık bölgelerde yaşayanlarda humma, çeşitli cilt hastalıkları, verem gibi rahatsızlıklar görülmektedir. Konuyla ilgili Mısır, İngiltere Fransa, İtalya'dan örnekler veren yazar aynı zamanda batılı filozoflar Montesquieu, Voltaire'in eserlerinden de örnekler verilmektedir.²¹³ Yaşanılan yerlerin ikliminin kılık kıyafet ve yeme alışkanlıklarına etkileri hakkında da bilgi verilmektedir.

Mevsimler konusunda verilen bilgilere göre de bir yılın dört mevsime ayrıldığı miladi 21 Mart'ta bahar, 22 Haziran'da yaz, 22 Eylül'de güz, 22 Kasım'da (Kanunu-u evvel) kış mevsiminin başladığı, bu mevsimlerde ortaya çıkan hastalıklar olduğu, özellikle güzün yaprak dökümü zamanında verem hastalarının arasında ölenlerin daha fazla olduğu belirtilmektedir. Yine güz ve ilkbahar mevsimlerinde nezle hastalığı görülmektedir.²¹⁴

Hava ve mevsimler konusunda başka bir bölümde yağmur ve yıldırımlardan söz edilmektedir. Yağmurun oluşumu hakkında bilgi verilmektedir. Böyle havalarda oluşabilecek hastalıkları kırıklık, başta ağırlık ve ağrı, gerginlik olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca yıldırım düşmesi sonucu ortaya çıkabilecek rahatsızlıklar hakkında da bilgi verilmektedir. Bir kişinin üstüne yıldırım düşmesi sonucu giysilerinin yanacağı gibi bir ya da birden fazla organının hasar görebileceği ya da ölümüne neden olabileceği anlatılmaktadır. Yıldırım düşmesinin etkisinden korunmak için özellikle minare, kale, büyük ağaç altlarında bulunmamak gerektiği belirtilirken yıldırımın madeni şeylere isabet ettiği anlatılmaktadır. Yağmurlu havalarda pencerelerin açılmaması, dışarı çıkılmaması gerektiği, dışarı çıkılmak zorunda kalırsa bile hızlı hareket edilmemesi, at ya da fayton üzerinde olanların inmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Elektrik çarpmasının etkilerinden de bahsedildiği eserde nefes almada zorluk, kalp sektesi gibi rahatsızlıklara neden olabileceği yazılmaktadır.²¹⁵

3.4. Çevresel Koşulların İnsan Sağlığı Üzerine Etkisi

Doğanın korunmasının insan sağlığına yararları hakkında da akarsuların kirletilmemesi, ormanların korunması, yerleşim yerlerinin yakınlarında ağaçların kesilerek tarla açmanın doğru olmadığı, belirtilmekte, bunun insan sağlığı açısından zararlı olacağı

²¹³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s.162-174; bkz. Belge No:10-11.

²¹⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s.174-180, bkz. Belge No:12.

²¹⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s.180- 188, bkz. Belge No:13-14-15-16.

eklenmektedir.²¹⁶

Dünyanın bazı bölgelerinde deprem, sel ve daha birçok doğal afetler nedeniyle meydana gelen değişimlerden söz eden yazar kimi bölgelerin yaşamaya elverişli, kimi bölgelerin ise elverişsiz olduğu, bu durumun da insan sağlığını yakından etkilediği de aktarılmaktadır.²¹⁷

Ormanlık alanlar ve sahil kenarları ve diğer arazilerin havanın insan sağlığı üzerine etkisi konusunda da özellikle bu yerlerin temiz olmaları gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu bölümde arazilerin sürülüp tesviye edilmesi gerektiği, işlenmeyen topraklarda hayvan leşleri, yabancı bitkilerin ve yağmur suyu birikintisi olabileceği, kirlenen yağmur sularının sıtma, humma hastalıklarına neden olabileceği de ifade edilmektedir.²¹⁸

Nemin insan sağlığı üzerine etkisi üzerine de bahsedilen bölümde özellikle Hindistan'da olduğu gibi uzun süren Muson Yağmurları nedeniyle bataklık alanların arttığı, bunun da nemi arttırdığı, nemli havadan korunmak için kalın giysiler ile dışarı çıkılmaması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bataklıkların oluşması hakkında da bilgi verilmektedir. Bataklık olan bölgelerde humma, sıtma gibi hastalıkların arttığı, buralarda yaşayan insanların soluk benizli, hastalıklara yatkın oldukları, otuzlu yaşlardan itibaren güçlerini kaybedebilecekleri, ellili yaşlara geldiklerinde de tamamen güçten düşebilecekleri aktarılmaktadır. Bu tür yerlerde yaşayanların sağlıklarının korunması için bataklıkların kurutulması ya da kanallar açılarak buralarda biriken suların derelere tahliyesinin yapılması da önerilmektedir. Bunun yansıra giysilerine dikkat etmeleri gerektiği, vücutları çok fazla terleyeceği için fanila giymeleri, giysilerini sık değiştirmeleri, sık aralıklarla yıkanmaları da önerilmektedir. Bataklık olan yerlerde yetişen sebzelerin de tüketimine dikkat edilmesi gerektiği belirtilen eserde yazar soğan, sarımsak, pırasa gibi sebzelerin tüketiminin uygun olduğunu ifade etmektedir. Su tüketimi konusunda da dağlardan gelen kaynak sularının tüketilmesi gerektiği belirtilmektedir. Kaynak suyu olmadığı durumlarda suların kaynatılarak ya da çeşitli şekillerde damıtılarak içilmesi önerilmektedir. Tarla ve bahçe işleri ile uğraşılması gerektiğinde de bu işlerin ya sabah erken saatlerde ya da akşamüzerleri yapılmasının uygun olduğu belirtilmektedir.²¹⁹

²¹⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 188-198.

²¹⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 198-200.

²¹⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 200-203.

²¹⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 203- 211.

3.5. Konutların İnsan Sağlığı Açısından Önemi

Hava hareketlerinin yaşam alanlarına olan etkisi üzerine olan yedinci bölüm altı alt başlık altında verilmiştir. Bu bölümde yazar insanlık tarihinden itibaren bireylerin dış etkenlerden korunmak için ağaç kovukları, mağaralar, yer altı, kayaların arası gibi yerleri seçtikleri, daha sonra buraların yetersiz olmaya başlamasıyla ilkel konutlar inşa etmeye başladıklarını, zaman içinde konut inşa edilen yerleşim yerlerinin oluştuğunu belirtmektedir. Bu konuda Arabistan topraklarında yaşayan insanların yerleşimleri hakkında örnekler de verilmektedir. Örneğin Yemen'de halk ekonomik durumu da göz önünde bulundurularak hasırdan yapılmış çadırlarda yaşamaktadır. Konutların sıcaktan, soğuktan diğer dış etkilere korunması amacıyla yapıldığı, bu konutların o coğrafyanın iklimine uygun olduğu da aktarılmaktadır. Evlerin yapılırken dikkat edilecek konulardan birinin de bölgenin yüksek ve havadar olması gerektiği, alçak ve iyi hava almayan yerlerde yaşayanların rutubet nedeniyle nezle, sarıca, rih-iiazale hastalıklarının ortaya çıkabileceği de eklenmektedir. Deniz kenarlarında evlerin poyraza karşı yapılması gerektiği belirtilirken ormanlık alanlarda yüksek ağaçlarla çevrilmiş bölgelerde nem fazla olacağına ev yapılmasına uygun olmadığı aktarılmaktadır. Ayrıca tek kat da olsa birden fazla kata da sahip olsa evlerin sağlam zemin üzerine yapılması ve nemden korunması da anlatılmaktadır. Evlerin iyi hava alması için karşılıklı pencerelerin açılması, ışık alması, çok güneş alan yerlerde kafes olması, kapıların uygun konumda olması, içinde ocak olan odaların tavanlarının yüksek ve iyi havalandırılacak şekilde olması gerektiği de anlatılmaktadır. Sağlık açısından tuvaletlerin eve altı-dokuz arşın uzaklıkta yapılması gereklidir. Evlerin çatıları da yaşanan bölgeye göre farklılık göstermektedir. Ayrıca yıldırım düşmesinden korunmak için de yüksek binalara paratoner takılması da önerilmektedir. Eserde evlerin merdivenlerinin aydınlık, fazla rüzgâr almayan yerlerde olmalı, bahçe içinde yapılması da önerilmektedir. Eserde sokakların özellikleri hakkında bilgiye rastlamaktayız.²²⁰

Yeni inşa edilen evlerin sağlığa zarar vermemesi için nemden arındırılması, sıva ve boya kuruması bir müddet için kapı ve pencerelerin açık tutulması gerekmektedir. Binanın kuruyup kurumadığını anlamak için de odaların içine en az 24 saat boyunca duracak şekilde sırlı toprak küplerin içine yüzer dirhem sönmemiş kireç konulabileceğini, nemi çeken kirecin yapısında olacak değişikliklerin izlenebileceğini belirten yazar aynı zamanda boya ve petrol yağı ile işlem yapıldıysa bu işlemden en az bir gün sonra evde yaşamaya

²²⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 211-222.

başlanabileceğini ifade etmektedir. Evlerde fazla eşya bulunması durumunda hava sirkülasyonu ve temizlenmesinin zor olacağından az eşya kullanımı da önerilmektedir. Oturma odalarında kullanılan döşeklerin yumuşak ve sıcak olmasının basur hastalığına neden olabileceği de aktarılmaktadır. Sokakların temizliğinin de insan sağlığı açısından öneminden bahsedilmektedir. İnsanların toplu olarak buldukları mescit, cami gibi yerlerin iyi havalandırılması gerektiği de eklenmektedir.²²¹

3.6. Temiz ve Kirli Havanın İnsan Sağlığına Etkisi

Havanın temizliğinin insan sağlığı üzerinde etkilerinden söz edilen bölümde kirli havanın baş ağrısı, sersemlik, baygınlık durumu, zehirlenme, karahumma ve akciğer hastalıklarına neden olabileceği o nedenle böyle yerlerde bulunmaktan kaçınılması, bulunmak zorunda kalınması durumunda mekânın sık sık havalandırılması ya da dışarı çıkılması önerilmektedir. Yatak odaları hakkında verilen bilgilerde de özellikle bu odalarda kokulu bitkiler bulundurulmasının zararlarından söz edilmektedir.²²²

Birbirine yakın evlerin olduğu ve havası temiz olmayan yerlerde, içinde ateş yanan odalarda sıcaklığın 15-16 derece olmasının yeterli olacağı, kış günlerinde ısınmak için ateş yakmanın yansıra soğuğa karşı dayanıksız olan kişilerin teneke bir kabın içine sıcak su doldurup ağzını iyice kapattıktan sonra ayaklarını ısıtabilecekleri belirtilmektedir. Odalarda yakılan ocakların ısısının onda dokuzunun bacadan çıkıp gittiği sadece onda birinin içeride kaldığı bu nedenle de çini, dökme demir ve saç sobaların daha uygun olduğu ifade edilmektedir. Sobaların çok ısınması durumunda baş ağrısı, sersemlik gibi sıkıntıların olabileceği, bu durumdan korunmak için sobaların çok kızdırılmaması gerektiği, üzerinde havanın nemlenmesi için içinde su bulunan ağzı açık kapların bulunmasının uygun olacağı da belirtilmektedir. Bu bölümde maden kömürü, odun gibi yakacaklar hakkında da bilgi bulunmaktadır.²²³

Aydınlatma için kullanılan araçlar hakkında bilgi verilen bu bölümde mum ya da kandillerin nelerden yapıldığı anlatılmakta, özellikle don yağı ve iç yağından yapılan adi mumların çok iyi yanmadığı, yeterli ışık vermediği, koku ve is yaptığı, balmumundan yapılan mumların ise daha fazla aydınlatma sağladığı belirtilmektedir. Zeytin, ceviz ve bezir yağlarının da aydınlatma amacıyla kullanıldığı belirtilmekte, özellikle lambaların kandillere

²²¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 222-228.

²²² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 228-233.

²²³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 233-237.

tercih edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca aydınlanmak amacıyla gazhanelerde üretilen ya da yeraltından çıkarılan gazların da kullanıldığı belirtilmektedir. Aydınlanmak için kullanılan bütün bu ürünlerin dikkat edilmezse başta sersemlik, göğüste nefes almayı zorlaştırıcı durumların meydana gelebileceği bu nedenle özellikle gaz yağının evlerin içinde değil de sokak, bahçe, kapıların dışı ya da merdiven başlarında kullanılmasının çok daha uygun olacağı belirtilmektedir. Eserde ateş yakılması için kullanılan çakmak, çakmak taşı ve kibritlerin kullanım şekilleri hakkında da bilgiler bulunmakta bu tür malzemelerin yararları ve zararları konusunda da bilgi verilmektedir. Dikkat edilmezse yangınlara sebep olabileceği gibi başka sağlık sorunlarının da ortaya çıkabileceği anlatılmaktadır.²²⁴

Yine bu bölümde yaşanan yerlerin havalandırılmasının öneminden bahsedilmekte, günde en az iki-üç kere kapı ve pencerelerin açılarak havalandırılmasının gerektiği, özellikle yaz aylarında kapı ve pencerelerin açık tutulmasının faydalı olacağı, kışları da ara sıra kısa sürelerle açılması gerektiği belirtilmektedir. Konutların yeteri düzeyde havalandırılmadığı durumlarda içerideki kirli hava ve kokunun sağlık açısından zararlı olduğu ifade edilmektedir. Tuvalet temizliğine dikkat edilmesi gerektiği belirtilen eserde özellikle tuvaletlerin ve lağım çukurlarının kireç kaymağı ile karıştırılan su ile yıkanması gerektiği, ya da bir miktar şapın da aynı şekilde temizlik amacıyla kullanılabilmesi belirtilmektedir.²²⁵

Şehirler ya da kırsalda yaşamının da sağlığa etkileri hakkında bilgi verilmektedir. Kırsal alanlarda, açık ve havadar bölgelerde yaşamının bedene güç vereceği, şehirlerde yaşayanların da binaların sıklığı nedeniyle iyi hava almayacağından sağlıklarına olumsuz etkileri olacağı ifade edilmekte, bu tür yerlerde geniş, havadar park ve bahçelerin olmasının önemine vurgu yapılmaktadır. Kırsal bölgelerde doğal olan ormanlar, akarsuların şehirlerde yapay şekilde oluşturulmak istediği fakat bunun doğal olana nispetle hem maliyetli olduğu hem de diğerinin yerini tutamayacağı da örneklerle anlatılmak istenmektedir. Şehirlerde yaşayanların vücutça fakir oldukları, kırsalda yaşayanların her ne kadar “yemek tepsileri ahşaptan, sahanları yapraktan testileri ağaçtan” olsa da buraların havası ve suyunun çok iyi olduğu eklenmektedir. Dere ve nehirlerin, ağaçlardaki kuşların hoş sesleri insanları dinlendireceği için uykuya geçmede zorluk çekmeyecekleri, sağlıklarının da şehirlerde yaşayanlara nazaran daha iyi olacağı anlatılmaktadır. Şehirlerde yaşayanların daha sağlıklı olabilmesi için hiç olmazsa altı, yedi ayda bir beş, on gün süreliğine kırsal bölgelere giderek

²²⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 237-240.

²²⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 240-244.

bağ bahçe işleri ile ilgilenmeleri önerilmektedir. Ayrıca bir salgın hastalık olduğunda şehirlerde yayılmasının daha hızlı olacağı da aktarılmaktadır.²²⁶

3.7. Hareket ve Hareketsizliğin İnsan Sağlığına Etkileri:

Beden hareketleri hakkında olan bu bölümde insanların bütün organlarının hareket etmeye ihtiyacı olduğu, hangi organ daha çok hareket ederse diğer organlardan daha güçlü olacağı belirtilmekte, sağlıklı olmak ve sağlığını korumak için hareket edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bedeni ile değil de zihni ile çalışanların bedenlerinin tembelleşmesini önlemek amacıyla ata binmeleri, bağ bahçe işleriyle uğraşmaları önerilmekte, yeni yürümeye başlayan çocuklarda olduğu gibi dışarı çıkarak hava almaları ve hareket etmeleri gerektiği belirtilmektedir. Okullarda da çocukların günde birkaç kez dışarı çıkarılmasının öneminden bahsedilmektedir. Vücut hareketlerinin üç kısım olduğunu belirten yazar bunları; Hareket-i iradiye, Hareket-i zaruriye, Hareket-i mürekkebedir. Hareket-i iradiyenin bireylerin yürümek, koşmak, sıçramak, oynamak, avlanmak, ata, arabaya, kayığa binmek ve herhangi bir nesne yardımı ile yapılan olağan hareketleri olduğunu, bu hareketlerin bedeninizin ihtiyacı olduğunun, gücümüzün yettiği kadar bu tür hareketler yapmanın sağlık açısından önemli olduğu belirtilmektedir. Hareketsiz olan kişilerin hastalıklara daha kolay yakalanabileceği, hareketsiz organların bir süre sonra güçlerini kaybedecekleri için tembelleşecekleri, ayrıca uzun süre bir yerde oturanlarda basur hastalığının görülebileceği aktarılmaktadır. Hareketli olanların ise öncelikle yediklerini daha iyi sindirebilecekleri, sağlıklı organlara sahip olacakları anlatılmakta, hareket ederken de sağlık durumuna dikkat edilmesi gerektiği eklenmektedir. Koşmak, yokuş çıkmak ya da inmek özellikle kalp, akciğer rahatsızlığı olanlarda zararlı olacağından bünyesi zayıf olanlar, çocuklar, çeşitli hastalığı olanlara düz yolda yürüyüş yapmaları önerilmektedir. Ayrıca hareket edildiğinde yorgunluk hissedilirse dinlenilmesi gerektiği de belirtilmektedir. Hızlı hareket edilmesinin genç ve sağlıklı insanlar açısından bir sorun yaratmayacağı fakat yaşlı ve sağlık sorunları olanların yavaş hareket etmesi gerektiği de anlatılmaktadır. Kış ya da yaz mevsimlerine göre de hareket edilmesi gerektiği, güneşin etkisine, giyime, yeme içmeye de dikkat edilmesi gerektiği de aktarılmaktadır. Kilo sorunu olanların da hareket etmeleri durumunda kilo verebilecekleri belirtilmektedir. Yürümeye yeni başlayan çocukların da dışarı çıkarılması gerektiği, henüz yürüyemeyen 7-8 aylık civarında çocukların yürümeye zorlanmaması gerektiği, bu yapılsa çocukların henüz kemikleri güçlenmediği için incik kemiklerinin zarar görebileceği,

²²⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 244-248.

bacaklarının çarpık olacağı da eklenmekte, bu yaşlarda çocukların günde birkaç kere düz bir örtü üzerine yatırarak kendi kendilerine hareket etmeleri gerektiği de anlatılmaktadır. 10-11 yaşına gelen çocukların her gün dışarıda oyun oynamalarının yararından söz edilmekte, 25 yaşına gelin akşamüzerleri yürüyerek ya da ata binerek dışarı gitmelerinin yararlı olacağı, 60 yaşın üstünde olan kişilerin de yaşlandıkları gerekçesiyle hareketsiz kalmamaları gerektiği de anlatılmaktadır. Yaşlılıkta hareket edilmezse inme-felç hastalığına maruz kalabilecekleri, öyle kişilerin de hareket etmesi gerektiği, hiç olmazsa akşamüzerleri arabayla dolaşmaları gerektiği anlatılmaktadır. Bir şeyler yiyip içtikten bir süre sonra hareket edilmesinin önemli olduğu, yenilenleri hazmetmeye etkili olduğu da ifade edilmektedir. Ayrıca bedenlerini zorlayıcı hareketlerden kaçınılması önerilmekte, örneğin ağır şeyler kaldırılacak olursa nefes almakta zorlanacağı, kalp damar hastalıkları, kalp ve kasık yırtılmasına neden olabileceği belirtilmektedir. Şehirlerde yaşayan ve hizmetçisi olan kadınların çok fazla hareket etmedikleri için tembelleştikleri, hizmetçilerinin bedenlen kendilerinden daha sağlıklı olduğu, evde oturan ve iş yapmayan kadınların hiç olmazsa sabah saatlerinde ya da akşamüzerleri bahçe işleriyle uğraşmaları ya da gezintiye çıkmaları önerilmektedir. Sürekli evde oturlarsa hem psikolojilerinin bozulacağı hem de şişmanlayacakları ve çeşit çeşit hastalığa maruz kalabilecekleri de eklenmektedir.²²⁷ Hareket etme konusunda olup yürümenin, arabaya, tahtirevan ve kayığa binmenin vücuda etkisinden bahsedilen bölümde önce ata binmenin faydaları açıklanmaktadır. Ata binmenin üç tür faydası olduğu, bunların ilkinin atın üzerinde oturmak için sarf edilen güç, diğeri at hareket ederken vücudun sarsılması ve son olarak da atın hareketine uyum sağlamak olarak belirtilmektedir. Ata binmenin birçok hastalıkların tedavisinde yararlı olduğunu belirten yazar diğer araçlarla seyahat etmenin de faydalı olduğunu belirtmektedir.²²⁸ Vücutta kırıklık, şişlik, fitik, basur, kan tükürme gibi hastalıkları bulunanların ata binmeleri durumunda yavaş hareket etmeleri önerilmektedir. Ayrıca yemekten hemen sonra ata binmenin zararları olduğundan bahsedilmektedir. Verem hastaları ve bel soğukluğu hastalarının kesinlikle ata binmemeleri gerektiği de ifade edilmektedir. Eserde Ata binmenin faydaları ve zararları konusunda daha fazla ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Araba, tahtirevan ve kayığa binmenin faydaları hakkında ise düz yerlerde arabayla gezmenin faydalı olduğu tahtirevan ile gezmenin daha az sarsacağı, kayıkla gezilmesi durumunda daha iyi hava alınacağı belirtilmektedir.²²⁹

²²⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 248- 262.

²²⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 262- 269.

²²⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 269-279.

3.8. Doğru Nefes Alıp Vermenin İnsan Sağlığına Etkisi

Ses ve nefes üzerine olan bölümde nefes alıp vermenin öneminden söz edilmekte, ister nutuk atanlarda isterse şarkı türkü söyleyenlerde nefes almanın önemli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca konuşma sırasında bağırmanın da uygun olmadığı özellikle çocuklara bağırmadan konuşmaları gerektiğinin öğretilmelidir. Doğru nefes almamak, konuşurken bağırarak vücudu yoracağı, akciğere rahatsızlık vereceği, boğaz veremi, kan tükürme gibi hastalıkların oluşacağı belirtilmektedir. Konuşurken ya da şarkı söylerken kendini sıkmadan, zorlamadan sıkça nefes almak gerektiği, bu tür işlerle uğraşanların vücudu yoracak hareketlerden sakınmaları, kış günlerinde ve rüzgâra karşı durulmaması gerektiği belirtilmektedir. Yemekten hemen sonra yüksek perdeden konuşmak ve şarkı söylemek de zararlı olup yemekten iki üç saat sonra söyleyebilecekleri, seslerini korumak için şeker şerbeti içilebileceği, hamamda yıkanılabilmesi, ayaklarını soğuktan korumaları, soğuk şeyler yiyip içmemeleri gerektiği de ifade edilmektedir. Doğru nefes almanın nefesli çalgılar çalma konusunda da faydalı olduğuna değinilmektedir. Yine bu bölümde güzel sesle söylenen ninnilerin çocukları, şarkıların hayvanları rahatlattığı, insanların şarkı dinlemekten hoşlandığı da eklenmektedir. Müziğin kimi hastalıkların tedavisinde de kullanıldığı eklenmektedir.²³⁰

3.9. Uyku ve Uykusuzluğun İnsan Sağlığına Etkisi

Uykunun faydaları konusunda bilgi verilen on birinci bölümde geceleri uyumanın gündüz uyumaktan daha yararlı olduğu, uykuda vücudun dinleneceği, küçük çocukların uyumasının büyümeleri açısından gerekli olduğunu anlatan yazar, on beş-otuz yaş arasında olanların günde sekiz saat uyumalarının yeterli olduğu, otuz yaşından daha büyük olanların kendi bünyelerinin ihtiyacı kadar uyuyabilecekleri, fakat uyku süresinin altı saatten az, sekiz saatten fazla olmaması gerektiğini belirtmektedir. Yazara göre Uykuya yatılacağı zaman oda karanlık olmalı, dar giysiler giyilmemeli, uyuyan kişilerin üstü fazla örtülmemeli, yastık seçimine dikkat edilmeli, sağ ya da sol, hangi tarafta rahat ediliyorsa o tarafa yatılmalı, fakat sürekli aynı yana yatılmamalı, yüz üstü yatılması durumunda mideye rahatsızlık verebileceği, sırt üstü yatıldığında ise horlama olacağı gibi çok ayrıntılı bilgilerin verildiği bu bölümde rüya görülmesi hususunda da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Çok fazla uyumanın kişileri şişmanlatacağı, akciğer ve mide rahatsızlıklarının olacağı da ifade edilmektedir Sıcak bölgelerde yaşayanların gündüzleri bir süre uyumanın yararlı olduğu, diğer türlü akşam erken

²³⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 279- 289.

yatılıp sabah erken kalkılmasının ve bağ bahçe işleri ile uğraşmanın faydalarında da söz edilmektedir.²³¹

3.10. Keyif ve Bağımlılık Yapıcı Maddeler:

Çeşitli alışkanlıkların sağlık açısından değerlendirildiği bölümde keyif ve bağımlılık yapıcı maddeler olan afyon, tütün içmenin, gereğinden fazla yemek yemenin ya da az yemenin zararlı olduğu, bunların bedeni zayıflatacağı, ayrıca yaşanılan bölgenin iklim şartlarına uyum sağlanamadığı durumlarda hastalanabileceği, özellikle çocukların sık hastalanmalarını için dikkat edilmesi gerektiği belirtilmektedir. İnsanların dış görünüşleri üzerinden sağlık durumları hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde şişmanlığın nedenleri ve zararlarından da söz edilmektedir.²³²

3.11. Cinsel Eylemlerin İnsan Sağlığına Etkileri

Kişilerin cinsel eylemlerinin sıklığı konusunda bilgi verilen bölümde horoz ve güvercin örneği verilmekte, horozların tavuklarla haftada elli altmış defa, güvercinlerin bir saatte 15 kere birlikte olduğu ifade edilmektedir. İnsanların yirmi bir yaşından itibaren güçlü şehvet duygularına sahip olduğu, kırk kırk beş yaş arası zayıfladığı, altmış altmış beş yaşlarında ise son bulduğu aktarılmaktadır. Yazara göre gençlik yıllarında cinsel olarak çok aktif olunmazsa yaşlandığında da hala cinsel güce sahip olabilecekleri belirtilmektedir. Haftalık ne kadar sürelerle cinsel ilişkiye girilmesi gerektiği konusunda öneride bulunan yazar birer gün ara verilerek haftada iki üç, en fazla dört kere ilişki yaşanabileceğini belirtmektedir. Çok ve sık ilişkiye girenlerde birçok önemli sağlık sorunlarının çıkacağı belirtilmektedir. Evlilik dışı ilişkilerin de hem haram olduğu hem de çeşitli hastalıklara sebep olabileceği eklenmektedir. Kızların ve erkeklerin evlenme yaşları, çocuk doğurma yaşları hakkında da bilgi verilen bu bölümde 19 yaşından önce evlenmenin, eşler arasında yaş farkının bulunmasının uygun olmadığı ifade edilmektedir. Özellikle kadınların erken yaşta evlendirilmeleri durumunda rahimlerinin gebe kalmaya henüz hazır olmadığını doğuracağı çocukların zayıf olacağı, rahim yollarının dar olması nedeniyle de hem kadının hem de çocuğun hayatının tehlikeye gireceği, genellikle böyle durumlarda cerrahi müdahale gerektiği belirtilmekte ve kızların erken yaşta evlendirilmemesi gerektiği de eklenmektedir. Sağlıklı olmayan, bedenleri kusurlu olan kadınların ve kızların doğum yapmalarının da doğru

²³¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 289-294.

²³² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 294-302.

olmadığı, hasta olan bu kişilerin hastalıklarını çocuklarına miras bırakabilecekleri de ifade edilmektedir.²³³

Bu bölümün devamında bekâret konusu ele alınmakta, bu konuda dünyanın farklı bölgelerinde uygunsuz geleneklerin olduğu belirtilmektedir. Örneğin Filipinler, Madagaskar gibi ülkelerde bekâretin bozulmasını papazlar ya da yabancılara havale edildiği, diğer birçok ülkede ise bekâret konusuna özen gösterildiği, kızların bakire kalmasını sağlamak için bazı Asya ve Afrika ülkelerinde cinsel organlarının dikildiği, Hindistan ve bazı Afrika bölgelerinde halka ile kapatıldığı belirtilmektedir. Kızlık zarı hakkında verilen bilgilere göre de kimi kızlarda bu zarın ince, kimilerinde kalın olduğu aktarılmakta, ince olanların atlama, sıçrama gibi nedenlerden dolayı bozulabileceği, bazı kızlarda ise doğuştan kızlık zarı bulunmayacağı ifade edilmektedir. Kimi kadınlarda kızlık zarının bozulduğunda kanama olmayacağı böyle durumlarda ise bilgisizlikten dolayı kızların aşağılandığı aktarılmaktadır. Aynı bölümde rüyada boşalmanın zararlarından da bahsedilmektedir.²³⁴

3.12. Duyu Organlarının Sağlığı

Bireylerin duyu organları hakkında olan bölümde görme, işitme, koklama, tatma ve hissetme konusunda bilgiler bulunmaktadır. Bir hastalıktan dolayı bu organlardan birinin çalışmaması durumunda oluşacak olan sorunlardan söz edilmektedir.²³⁵

Beş duyu organından biri olan kulak hakkında verilen bilgilerde ince ve tiz seslerin kulağı yorduğu, kuvvetli ve yüksek seslerin de kulağa zarar verdiği belirtilmekte, özellikle hamile kadınlar, ağızdan ve burnundan ara sıra kan gelen hastalar, göğüs hastalıklarına sahip olanların dikkat etmeleri önerilmekte, yüksek sese maruz kalanlarının kulak zarlarının patlayabileceği, sağırılık oluşabileceği belirtilmektedir.²³⁶

Tat alma konusunun aktarıldığı bölümde özellikle sert ve keskin tadı olan yiyeceklerden uzak durulması gerektiği, bunun tad alma duygusunu zayıflatacağı belirtilmektedir. Koku alma hakkında da sert kokulu şeylerin koklanmasının koku alma duygusunu zayıflatacağı hatta tamamen yok edeceği belirtilmekte, bunun bir hastalıktan dolayı olabileceği de ifade edilmekte, böyle bir şeyin olması durumunda derhal bir hekime başvurmaları önerilmektedir. Çeşitli kokuların etkilerinden bahsedilmekte, zambak, gül

²³³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 302-315.

²³⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 315-321.

²³⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 321-323.

²³⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 333-335.

kokularının güzel olduğu, kimi kokuların baş ağrısı, iç sıkıntısı, gönül bulantısı yapabileceği eklenmektedir. Haşhaş, baldıran otu gibi bitkilerin kokusunun sersemliğe neden olabileceği anlatılmaktadır. Odalarda çiçek bulundurmanın zararlarından da söz edilmektedir. Çiçek bulunan bir odada yatılırsa bu çiçeğin kokusunun odada yatanın ölümüne neden olabileceği de belirtilmektedir.²³⁷

Temas duygusunun anlatıldığı bölümde cilt hastalıkları hakkında bilgi verilmektedir. Cildin güneş gibi yakıcı ve tahriş edici şeylerden, kış mevsiminde soğuktan, yaz mevsiminde sıcaktan korunması, ellere eldiven giyilmesi, yıkarken dikkat edilmesi belirtilmekte özellikle de kadınların kullandıkları kozmetik ürünlerine dikkat ermeleri gerektiği belirtilmektedir. Bu tür ürünler deride “temre” türü hastalıklara neden olabileceği, cıvalı kozmetik²³⁸ ürünlerinin dişleri de karartacağı ifade edilmektedir.

3.13. Güneşin İnsan Sağlığına Etkileri

Eserde güneş hakkında da bilgi bulunmaktadır. Güneş almayan yerlerde yaşayanların bünyelerinin zayıf, renklerinin solgun olacağı, verem, ak sarılık gibi hastalıklardan muzdarip olacakları belirtilmekte, kuzey bölgelerde yaşayan insanların açık tenli ve sarı saçlı, güneyde yaşayanların ise esmer tenli, siyah saçlı oldukları anlatılmaktadır. Ayrıca güneş ışınlarının kuvvetli olduğu zamanlarda güneşten korunmak gerektiği, uygun zamanlarda özellikle bünyeye zayıf olanlar ve çocukların güneş ışınlarından faydalanmasının iyi olacağı da belirtilmektedir. Işık almayan evlerde, sık, dar ve karanlık sokaklarda yaşamının sağlık açısından uygun olmadığı belirtilmekte, ayrıca uzun süre karanlık yerlerde bulunanların birdenbire aydınlık yerlere çıkmalarının sakıncalı olduğu da ifade edilmektedir. Dışarı çıkmak gerekirse de yeşil ya da mavi camlı gözlük takılması önerilmektedir. Birden güneş ışınlarına maruz kalmanın göze ve göz kapaklarına zarar verebileceği, “Bağdat Karası” denilen hastalığın oluşabileceği belirtilmektedir. Gözyaşı kuruluğu oluşacağından göz ağrılarının gözün tahriş olacağı anlatılmaktadır. Göze sadece şiddetli güneş ışınlarının zarar vermediği, kuzey bölgelerinde yağın karın da göze zarar vereceği aktarılmaktadır. Renklerin göze etkileri hakkında bilgi verilmekte, yeşil ve mavi renklerin zararı olmadığı, kırmızı rengin ise gözü yorduğu, bir süre kırmızı renge bakıldığında baş ağrısı, göz kamaşmasına neden olduğu belirtilmektedir. Çocuklarda göz sağlığının korunması hakkında bilgiler bulunan eserde çocukların direk güneş ışığından korunması gerektiği, beşiklerinin üstüne oyuncak

²³⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 335-339.

²³⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 339-341.

asılmaması gerektiği, bunun çocuklarda şaşılığa neden olacağı eklenmektedir. Ayrıca geceleri zayıf ışık altında çalışmanın da göz için zararlı olduğu gibi aydınlıkta da uzun süre beyaz kâğıda bakılmasının gözü yoracağı belirtilmektedir. Gözlerde rahatsızlık ve ağrı olduğunda muhakkak bir hekime gidilmesi önerilmektedir.²³⁹

3.14. Diş Sağlığının Önemi

Diş sağlığı hakkında bilgilerin aktarıldığı on altıncı bölümde dişlerin yeme içme, konuşma gibi konularda öneminden bahsedilmektedir. Dişlerde eksiklik olması durumunda oluşabilecek sorunlar hakkında bilgi verilmekte, birkaç diş eksik olursa yemeklerin yeteri kadar çiğnenemeyeceği için midenin hazmetmesinin de zor olduğu belirtilmektedir. Dişlerin beyaz ve düzgün olmasının görünüşü de güzelleştireceği, eğer diş temizliğine dikkat edilmezse zaman içinde kararacağı, diş eti rahatsızlıklarının ortaya çıkabileceği, diş kaybının olacağı belirtilmektedir. Dişlere zarar verebilecek şeyler hakkında verilen bilgiye göre bunların; bir şeyin dişe çarpması ya da vurulması, ekşi, fazla soğuk ve sıcak şeylerin yenilmesi, çok fazla çay içilmesi, yemeklerde sıcak şeyler yenmesi gibi şeyler olduğu aktarılmakta ve bu tür şeylerin dişlerde sararma ve bozulmalara neden olacağı belirtilmektedir. Yiyecek ve içecekleri normal sıcaklıkta tüketenlerin dişlerinin sağlam ve beyaz oldukları eklenmektedir. Yemeklerin dişler üzerine etkisinden de bahsedilmektedir. Etlerin sebzelerden daha çok dişlere zarar vereceği, dişlerin arasında kalan yemek atıklarının ve şekerin diş çürümmesine neden olacağı ifade edilmektedir. Rutubetli ve bataklık olan yerlerde yaşayanların diğer organlarında ve dişlerinde rahatsızlıklar olacağı, diş minesinin zayıflayacağı anlatılmakta ve diş temizliğine özen gösterilmesi gerektiği de eklenmektedir. Ayrıca sarıca (?), frengi, tuzlu balgam gibi hastalıkların da dişlere zarar vermekte olduğu aktarılmaktadır. Diş ağrıları ve diş iltihaplanmaları hakkında verilen bilgilere göre iltihaplı bir dişin çekilmesinin uygun olmadığı, kanal tedavisi ya da dolgu yapılması gerektiği de anlatılmaktadır. Diş tedavisinin de uzman dişçiler tarafından yapılmasının öneminden bahseden yazar uzman olmayan kişilerin dişlere zarar verebileceğini belirtmektedir. Diş temizliği için ıhlamur ağacı kömürü, kırmızı kına ağacı tozu, bergamot ya da nane yağından oluşan bir karışımı ile iki üç günde bir dişlerin temizlenmesi önerilmektedir. Ayrıca diş aralarının temizliğinin önemine de değinilmektedir. Diş çürümemesinin ağız kokusuna da neden olabileceği de eklenmektedir.²⁴⁰

²³⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 323-333.

²⁴⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 341-349.

3.15. Saç, Sakal ve Tırnaklar

Saç, sakal ve tırnaklar hakkında bilgilerin aktarıldığı on yedinci bölümde saçın insanların başını sıcaktan ve soğuktan koruyacağı, saçını tamamen tıraş edenlerin ya da uzatılmasının çeşitli rahatsızlıklara sebep olacağı belirtilmekte, bu rahatsızlıklar yarım baş ağrısı, göz ağrısı, saç dökülmesi... olduğu ifade edilmektedir. Saç, kal ve bıyıkların renginin de kişilere göre farklılıklar gösterdiği belirtilmektedir. Beyaz tenli ve renkli gözlü olanların saç ve sakalları sarı, esmer olanların siyah, kızıl tenli olanların kırmızı ve bir hastalık sebebiyle tenleri aşırı beyaz olanların (albinizm) kıllarının beyaz olduğu ifade edilmektedir. Saç ve sakalların erken beyazlaması hakkında da bunun bazı hastalıklardan olabileceği gibi aynı zamanda aşırı üzüntü nedeniyle olabileceği aktarılmaktadır. Ağaran kılların koparılmasının sakıncalarında söz edilmekte bunların koparılmak yerine kesilmesi önerilmektedir. Saç ve sakalların beyazladığında genç görünmek için boyanmasının cilde zarar verebileceği, ayrıca yine saç ve sakala kokulu pomatlar sürmek yerine yıkama ve taramak gerektiği belirtilmektedir. Saç dökülmesinin önlenmesi konusunda da saçların soğuktan ve sıcaktan korunması, yıkandıktan sonra iyice kurulanması, saçlara zarar verici malzemelerden uzak durulması önerilmektedir. Saçların kestirilmesi hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Bir süre uzun saç kullananların saçlarını birden kestirmek yerine azar azar kestirmeleri önerilmekte, ayrıca saçın dibinden tıraş edilmesinin daha güçlü çıkmasına neden olacağına dair inanışın da yanlış olduğu aktarılmaktadır. Eserde tırnakların kesilmesini yöntemleri konusunda da bilgiye rastlamaktayız. Ayak tırnaklarının düz kesilmesi gerektiği, tırnakların köşeleri kesilirse çıkan tırnağın ete gömüleceği, bunun da rahatsızlık vereceği belirtilmektedir.²⁴¹

3.16. Giyim- Kuşam

Giysilerin sağlığa etkileri konusunun anlatıldığı on sekizinci bölümde insan vücudunda hayvanlarda olduğu gibi kıl olmadığı, bu nedenle soğuk ve sıcaktan korunmak için giyinmeleri gerektiği belirtilmekte, bu giysilerin hayvansal ve bitkisel ürünlerden yapıldığı, bunların ipek, yün, keten, pamuk gibi ürünler olduğu aktarılmaktadır. Sağlığın korunması için mevsimine göre giyinilmesinin önemli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca giysilerin rengine de dikkat edilmesi gerektiği, beyaz renkli olanların güneşi yansıtacağı, siyah renkli olanlarında güneşi çekeceği, bu nedenle bu renkler yerine ara renklerin

²⁴¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 349-354.

kullanılmasının daha uygun olduğu eklenmektedir. Yaz aylarında bol, kış aylarında daha dar elbise giyilmesi, başa sarılacak şeylerin de hafif olması gerektiği önerilmekte, ağır şeylerle baş sarılırsa başı sıkacağından baş ağrısı ve daha başka hastalıklara sebep olabileceği belirtilmektedir. Yazın giyilen fesin biraz bol olması, kışın giyilenin kalınca olması gerektiği de ifade edilmektedir. Boyun bağı konusunda verilen bilgilere göre de boyun bağının boğazı ve göğsü soğuktan koruyabileceği fakat sıkı bağlanırsa kan dolaşımını etkileyeceğinden baş dönmesi, burun kanaması gibi rahatsızlıklara neden olabileceği belirtilmektedir. Bedene giyilen gömleklerin de renksiz olması, sık değiştirilmesi önerilmektedir. Bu bölümde fanila ve don hakkında da bilgi verilmektedir. Kış mevsiminde diğer giysileri çıplak bedenin üzerine giymenin uygun olmadığı, fanila, don giyilmesinin iyi olacağı belirtilmektedir. 45-50 yaş üzerinde olanlara sağlık açısından fanila giymeleri tavsiye edilmektedir. Pantolon ve don hakkında verilen bilgilere göre dar olmasının sakıncalı olduğu, dar giysilerin kan dolaşımını etkileyeceği belirtilmekte, özellikle donların vücut temizliğini sağlamak için sık sık değiştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayakların sıcak, soğuk ve nemden, ayaklara batabilecek şeylerden korunması için ayakkabı giyilmesi, fakat ayakkabıların ne çok geniş ne de çok dar olmaması gerektiği belirtilmektedir. Geniş olan ayakkabını ayaklardan çıkacağı, dar olanlarının ise nasır gibi hastalıklara neden olabileceği aktarılmaktadır. Ayakkabıların içine giyilecek çoraplar hakkında da yazları pamuk, kışları yün çorapların uygun olduğu anlatılmaktadır. Özellikle ayak sağlığına dikkat edilmesinin önemi vurgulanmakta, ayakların soğuk olması nedeniyle karında sancı, mide ve bağırsak rahatsızlıkları, göğüs ve idrar yolları hastalıkları oluşabileceği belirtilmektedir.²⁴²

3.17. Beden Temizliği

On dokuzuncu bölüm beden temizliği hakkındadır. Hamamda yıkanılmasının faydalarının anlatıldığı bu bölümde cildin temizlenmesinin gerektiği, ter ve kir nedeniyle ciltte gözeneklerin kapanacağı bunun da hastalığa sebep olacağı anlatılmaktadır. Hamamda vücut terleyeceği için gözenekler açılacak ve beden temizlenecek, cilt yumuşayacak ve üzerinde olan kirler temizlenecektir. Hamamdan çıkıldığında vücut hafifleyeceğinden insanın uykusunun geleceği belirtilmektedir. Hamamda kalma miktarı ve suyun sıcaklığı kişiden kişiye değişeceği çocukların kısa süre ılık suyla yıkanmaları uygun görülmektedir. Denize girmenin faydalarından da söz edilen eserde yüzmenin vücudu güçlendireceği anlatılmaktadır. Yapılan işe göre ağır işlerde çalışanların haftada en az bir iki kere yıkanmaları

²⁴² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 354-370.

uygun görülmektedir. Hamama yemekten bir süre sonra girilmeli, çıktıktan sonra da soğuk su ile yıkanılmalıdır. Hamamdan sonra vücut iyi korunmalıdır. Temizliğin faydaların hakkında verilen bilgilere göre vücuttaki kötü şeylerin ter ile dışarı atıldığı, birçok cilt hastalığının nedeninin pislik olduğu, ayrıca bedenin kirli olmasının uyuz, cüzzam gibi hastalıklara neden olduğu belirtilmektedir. Hastalıklardan korunmak için sadece beden temiz tutulmasının yetmediği aynı zamanda yatak, yorgan ve çamaşırların sık sık değiştirilmesinin faydalı olduğu da eklenmektedir. Yabancıların kullandığı yatak, Yastık, yorgan, çarşaf ve giysilerin kullanılmasının sakıncalı olduğu, bunlar kullanılırsa frengi, cüzzam, uyuz, saçkıran(kel) gibi hastalıkların bulaşabileceği belirtilmektedir. Ayrıca misvak, kaşık, tarak, ustura, takı gibi eşyaların paylaşımının da zararlı olduğu anlatılmaktadır.²⁴³

Yirminci bölümde de yıkanma konusundadır. Kendi içinde üç bölüme ayrılmakta olup ilk bölümde deniz, ırmak gibi soğuk suya girildiğinde vücutta oluşacak sorunlar anlatılmaktadır. Soğuk suya giren kişilerin kan dolaşımı hızlanacak, nefes alması sıklaşacak ve titreme meydana gelecektir. Yemekten üç saat sonra denize girilmesinin uygun olduğu, suya birdenbire girmeni faydalı olduğu, yavaş yavaş girilecek olursa su karna doğru yükseldikçe nefes darlığı, ürperme, midede sıkıntı oluşacaktır. Yüzme bilmeyenlerin suya girebilecekleri fakat derinlere gitmemeleri belirtilmektedir. Ayrıca güneşin etkisinden korunmak için başın korunması gerektiği, ara sıra yüzün soğuk su ile yıkamanın uygun olduğu anlatılmaktadır. Deniz suyunun soğukluğuna göre çocuklarım on on beş dakika, gençlerin yirmi otuz dakika, yetişkinlerin kırk elli dakika suda kalabilecekleri, titremeye başladığında sudan çıkılması gerektiği anlatılmaktadır. Denizden çıkıldıktan sonra güneşlenmenin faydalı olduğu ancak öncelikle vücudun ve başın kurulanması gerektiği eklenmektedir. Sudan çıkıldığında titreme olursa vücudun ovulması ve ılık çay içilmesi faydalı olacağı anlatılmaktadır. Eserde ayrıca deniz suyunun içeriği hakkında da bilgi verilmektedir. Deniz kenarlarında yaşayan insanların sahilde dolaşmaları, kayıkla gezintiye çıkmalarının sağlıkları için faydalı olduğu, suya girmenin iştahı arttıracacağı, bedenini kuvvetleneceği belirtilmektedir. Denize sabahları saat dokuz otuz on otuz arası ve akşam üzerleri girilmesi, vücut terli ve yorgun iken hemen suya girilmemesi, bir süre dinlendikten sonra girilebileceği aktarılmaktadır. Denize dört, beş ya da altı hafta boyunca girilebileceği, vücutta yorgunluk, kırıklık, ateş, ciltte kuruluk gibi herhangi bir rahatsızlık duyulacak olursa bir süre ara verilmelidir. Denize girmenin müzmin solum yolu hastalıkları, nezle, rahim hastalıkları, vücutta zayıflık ve şişlik, sarılık, makat ve mesane rahatsızlıklarında faydalı olduğu da

²⁴³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 370-382, bkz. Belge No:17-18.

belirtilmektedir. Kalp, göğüs ve cilt rahatsızlığı, kan dolaşımı sorunu olanlarla göz ağrıları olanların denize girmesinin çok uygun olmadığı ifade edilmektedir.²⁴⁴

3.18. Kadın Sağlığı ve Doğurganlığı:

Kadınlar hakkında olan yirmi birinci bölümde kadınların ergenlik öncesi ve sonrası hakkında bilgi bulunmaktadır. Kızların adet görmesi sonrasında doğurganlık özelliğine sahip olacakları, adet aralarının uzaması durumunda sorun olduğu, bir kadının normalde yılda on üç kez adet olacağı belirtilmekte, bu süreçte ayakları ve mesane bölgesini soğuk suyla yıkamanın zararlı olacağı belirtilmektedir. Adet kanaması olan kızların cinsel ilişkiye uygun olduğu düşünülse de bunun doğru olmadığı, memelerinin büyümesi ve gelişmesi sonrasında ilişkiye hazır olabileceği anlatılmaktadır. Kadınlarda hamilelik süreciyle ilgili verilen bilgilere göre hamile kadınlarda mide bulantısı, baş dönmesi, kusma, aşırme gibi durumların olduğu, ayrıca meme, baş ve diş ağrısı, kulak çınlaması, el ve ayaklarda şişme da görülebileceği belirtilmektedir. Hamile kadınların yaşanabilecek rahatsızlıklardan korunması için yemeklerine dikkat etmeleri gerektiği, sağlık açısından zararlı olan kireç, kömür, alçı, tebeşir gibi şeylere aşırması durumunda bunlardan uzak durması gerektiği, sürekli oturmayıp hareket etmesinin uygun olduğu anlatılmaktadır. Hareketsiz olan hamilelerin ayaklarının şişeceği, doğum yapmalarının zor olacağı da belirtilmektedir. Eserde hamilelik süreci ve düşükler hakkında da bilgi verilmektedir. Hamile kadınların dar elbise giyilmesi, kendilerini zorlaması, karnına bir şey çarpması, karın üzerine düşmesi, koşması, sıçraması, bağırması, fazla gerilmesi ve esnemesi, çok fazla arabayla gezintiye çıkması ve sık ilişkiye girmesi de düşüğe neden olacağı belirtilmektedir. Hamile kadınların genelde dokuz aydan sonra doğum yaptıkları, kimi durumlarda yedi, yedi buçuk ya da sekiz ayda da doğum yaptıkları da ifade edilmektedir. Dokuz ayı tamamlayan çocukların daha sağlıklı ve güçlü oldukları anlatılmakta doğum süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir. Genellikle Müslüman toplumlarda kadınların doğum sandalyesinde doğum yaptıkları, fakat bunun çocuk açısından çok uygun olmadığı belirtilmektedir. Ebe yardımı ile doğum yapılmasının faydalı olduğu, doğum sonrasında göbek bağının kesilip bağlanması için ip ve bıçak hazır edilmesi, doğum sancısı sırasında gezinmesinin faydalı olacağı, ayrıca et suyu, hafif çorba yenmesinin yarar vereceği anlatılmaktadır.²⁴⁵

²⁴⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 382-393.

²⁴⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 393-402.

Bu bölümde doğum süreci hakkında da bilgi verilmektedir. Doğum sancısı başladığında kadının bir döşeğe yatırılması, bacaklarını karnına doğru çekmesi ve ayaklarını sabit bir şeye dayaması önerilmekte, doğum sırasında kadını su içmek isterse ılık şeker şerbeti verilmesinin daha uygun olduğu belirtilmekte, doğum sırasında çocuğun başından gelirse fazla sorun olmadığı, doğum normal şekilde gerçekleşmeyecek olduğunda da bir hekim yardımı ile tıbbi müdahale edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Çocuğun iri ve rahim ağzının dar olduğu ya da çoklu gebelik durumlarında da karnının kesilerek(sezaryen) doğum yaptırabileceği de aktarılmaktadır. Doğumdan sonra yapılması gereken en önemli şeyin göbek bağının kesilmesi ve bağlanması, gebelik kesesinin çıkarılması gerekmektedir. Daha sonra lohusa kadının az ışık alan bir yere yatırılması, kanama olması ihtimali göz önünde bulundurularak altına kalın ve yumuşak bir çarşaf serilmesi, üstünün güzelce örtülmesi, yanında çok fazla konuşulmaması, yanına yakın akrabaları ve sevdiklerinden başka kimsenin girmemesi, sağlığı düzelince kadınların ziyarete gelebilecekleri, doğumdan sonra şeker şerbeti, daha sonra da bir miktar piliç suyu içirilmesi, iyi beslenmesi gerektiği için birkaç gün arka arkaya günde iki kez piliç suyu verilmesinin faydalı olacağı belirtilmektedir. Doğum sonrasında memeleri süt dolan kadının çocuğu emzirmesi, sütü arttırmak için beslenmesine dikkat etmesi, ayrıca temizliğine de dikkat etmesi gerektiği anlatılmaktadır. Lohusa kadınların yedi sekiz gün süreyle yatakta kalmaları, yalnız kalkmamaları da önerilmektedir.

Doğumdan sonra çocuğun bakım konusunda verilen bilgilere göre doğumun hemen ardından çocuğun ılık suyla ıslatılmış bir bezle silinmesi, üşümemesi için sarılması, odanın ne soğuk ne de sıcak olmaması, anne ile çocuğun aynı yatakta yatmaması önerilmekte ayrıca göbeğinin genellikle dört beş, bazı durumlarda sekiz günde düşeceği, göbek bağı düştükten sonra badem, zeytinyağı ile yağlanmış bir bez koyarak sarılması gerektiği anlatılmaktadır. Doğumdan birkaç saat sonra süt emzirilmesinin uygun olduğu da eklenmektedir.

Doğum sonrasında ana rahminin durumu ve kanama olması halinde yapılması gereken şeyler hakkında bilgi verilmektedir. Karna sirkeli suya batırılmış bir bez koymak, karnı ovuşturmak, bir miktar suya şap ekleyerek bir bezi bu suda ıslatıp karnın üzerine koymak, kanamayı kesmek için karnın üzerine soğuk bir şeyler koymak, kanama durmazsa doktor desteği almak gerektiği belirtilmektedir. Lohusa kadın doğum sonrasında güçsüz kalır ve baygınlık geçirecek olursa sırt üstü yatırılması, sirke ya da başka kokular koklatılması, kendisine seslenilmesi, yüzüne su serpilmesi önerilmektedir.

Doğum sonrası rahim sancısı olduğunda bunun sebebinin rahimde kan ya da başka parçalar kaldığı için olabileceği, kalan şeylerin çıkarılması, karın üzerine sıcak bez parçası konulması, kadına sıcak şeyler içirilmesi önerilmektedir. Rahimde iltihap olması durumunda da ayakların sıcak tutulması faydalı olacaktır. Çocukların memeyi yeterince emmediği zaman memede şişlik olacağı bunun önlenmesi için memenin sağılarak sütün çıkarılması, memede iltihap olursa emzirmenin zararlı olacağı öncelikle neşter ile açılarak cerehatın çıkarılması gerektiği anlatılmaktadır. Meme başlarında çatlak olmasını önlemek için de meme başlarının temiz tutulması ve meme başlarına merhem sürülmesi önerilmektedir. Lohusa kadınların bacaklarında şişlik olacağı, bu şişliğin kimi kadınlarda doğumun beşinci gününde, kimilerinde de yirmi beşinci gününde geçeceği, şişliğin bazen bir bacakta bazı durumlarda da iki bacakta birden olacağı da eklenmektedir. Bacakların baldırlara doğru şişmesi ve ağrı olması durumunda koldan kan almak, müshil şerbeti içirmek, bacakları bir sargı bezi ile sarmak gibi tedavi yöntemleri uygulanabileceği belirtilmektedir.

3.19. Yaşlılıkta Görülebilecek Hastalıklar

Yirmi beşinci bölüm çeşitli hastalıklar ve hastalıkların tedavisi konusundadır. Doğumdan ölüme kadar geçen sürede kişiler bazı rahatsızlıklar yaşayabileceği, genlikte vücutlarını aşırı derecede yoranlar, yeterince uyumayıp dinlenmeyenlerin organlarının da yorulacağı için çabuk yaşlanacakları, bazı bölgelerde yaşayan insanların altmış yaşını doldurmalarına rağmen güçlerinin yerinde olacağı, sıcak iklimlerde yaşayanların ise erken yaşlanacağı belirtilmektedir. Yaşlanma durumunda damarların sertleşeceği, cildin buruşacağı, bedenin zayıflayacağı, kemik kırıklarının olabileceği belirtilmektedir. Yaşlı insanların dişlerinde de eksilmeler olacağından yediklerinden tat alamayacakları, yediklerini hazmedemeyecekleri ve yeterince beslenemeyecekleri ifade edilmektedir. Yaşlı kişilerin soğuktan ve sıcaktan çabuk etkilenecekleri, özellikle güz ve bahar mevsimlerinde havanın durumu değişken olacağından bu mevsimlerde vücutlarına dikkat etmeleri gerektiği belirtilmektedir. Yaşı geçmiş kişilerin yattıkları odanın sıcaklığının on altı, on yedi dereceyi geçmemesi, ara sıra odanın havalandırılması gerektiği, aşırı sıcaklığın yaşlılarda zararlı olacağı, başlarının güneş ışınlarından korunması hem başa hem vücuda giyilen eşyaların mevsimine uygun olması gerektiği belirtilmektedir. Vücut temizliğine de önem verilmeli, ihtiyar ve hassas kişilerin ayda bir iki defa ılık su ile yıkanması ve hamamdan çıktıktan sonra da bedenin soğuktan korunması gerektiğini belirten yazar bu kişilerin günlük bir miktar hareket etmesinin faydalı olacağını da ifade etmektedir. Ağızlarında dişleri olmayan yaşlıların

yediklerini iyi hazmetmeleri için diş yaptırılmaları gerekmektedir.

Eserde yaşlı olan kişilerin yemeklerine dikkat etmeleri gerektiği, çorba, yumurta, klbastı, iyi cins sebzeler gibi hafif Şeylerin yenmesinin uygun olacağı, çok yağlı, ekşi, tuzlu ve biberli yiyeceklerden uzak durmaları gtlenmektedir. Bu gibi kişiler uykularına da çok dikkat etmelidirler. Günlük dört ya da altı saat uykunun yeterli olacağı da eklenmektedir.²⁴⁶

3.20. Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar ve Bu Hastalıklardan Korunma Yöntemleri:

Salgın hastalıklar hakkında olan yirmi altıncı bölüm kendi içinde beş bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde çocuklar dâhil birçok kişiye etkileyen verem, sarıca ve basur hastalıkları hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu gibi hastalıkların yakın akrabalarından bulaşabileceği, çocukların iyi korunmasının önemli olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca ailede herhangi bir hastalık olması durumunda bunun nesilden nesile aktarılacağı da eklenmektedir. İkinci bölümde idrar yolları hastalıkları, mide ve bağırsak rahatsızlıklarından bahsedilmektedir. Bazı hastalıkların kişilerin fiziki özelliklerine göre görülebileceği de aktarılmaktadır. Böbrek taşı, basur olan kişiler hakkında da bilgi verilmektedir. nc bölümde kellik, uyuz gibi cilt hastalıkları ile kuduz, Őirpene, frengi hastalıklarının bulaşması hakkındadır. Ayrıca bu bölümde kızıl, kızamık, iek hastalıkları hakkında da bilgi verilmektedir. Bulaşıcı hastalıklardan korunma yöntemlerinin anlatıldığı dördüncü bölümde hasta olan kişilerin kullandıkları eşyalara dokunmaktan kaçınılması, bir Şekilde dokunulduysa ellerin iyice yıkanması gerektiği belirtilmektedir. Kızıl, kızamık, karahumma ve iek hastalıklarını dokunmadan da bulaşabileceği, bu hastaların buldukları odaların havalandırılmasının gerekli olduğu, yine böyle hastaların olduğu odalara gidilmesi gerekirse aç karnına girdirmemesi ve hastaya çok yaklaşılmaması önerilmektedir. Bu tür hastaların yanlarından çıkıldıktan sonra da ağız, burun, alnın sirkeli suyla silinmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir. Çocukların özellikle hastalardan uzak tutulması önerilmektedir. Salgın hastalıkların oluşmasında ve yayılmasında bir yerden bir yere seyahat eden kişilerin etkili olduğu bu nedenle bir yerde salgın hastalık görülürse oranın temiz tutulması, evlerin temizlenmesi ve havalandırılması önerilmektedir. Bir beldede kolera gibi hastalık görüldüğünde koleraya karşi vücudu güçlendirmek için defne ve papatya ayının içilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir. Soğuktan korunmak amacıyla sıcak Şeyler giyilmesi, aç karnına dışarı çıkılmaması da önerilmektedir. Ayrıca kolere hastalığına yakalanmamak için

²⁴⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 483-491.

hastalık görülen yerlerden uzak durulmalıdır.²⁴⁷

Salgın ve bulaşıcı hastalığı olan kişilerin vücutlarını soğuk, sıcak, rutubet ve rüzgârdan korumaları, banyodan sonra sıcak tutacak elbiseler giymeleri, yemeklerini iyice çiğnemeleri ve yemek miktarını azaltmaları, çabuk terleyeceklerinden bir miktar kına kına çayı içmeleri, idrarlarında yanma ve kabızlık olursa içeceklerini arttırmaları önerilmektedir. Rüzgâr almadan ve vücutlarını yormadan dolaşmalarının da yararlı olacağı belirtilmektedir.²⁴⁸

Fareler tarafından yayılacak hastalıkların önlenmesi hakkında olan yirmi yedinci bölümde farelerden kurtulmak için sıçanotu diye bilinen bir otun hamura katılarak farelere verilmesi, evlerde ve kilerlerde ağzı açık besin maddeleri bulundurulmaması, bu besin maddelerinin içine fare girebileceği, insanların da bunları yemesi durumunda fareler tarafından taşınan hastalıkların bulaşacağı belirtilmektedir.²⁴⁹

İnsanların sağlığına zararlı olacak şeyler şu şekilde sıralanmaktadır,
Avrupa'dan gelen çocuk oyuncaklarının boyalarında bulunan kurşun,
Sırlı toprak kaplarda olan kurşun,
Yeni boyanmış evlerde ve odalarda oturmanın da uygun olmadığı,
İçinde kurşun bulunan kozmetik malzemelerinin kullanılması,
Küçük çocukların kulak arkası ya da kasık aralarında olan pişiklerin tedavisinde kullanılan, içinde kurşun bulunan merhem,
Kalayı sıyrılmış bakır kapların kullanılmasını
Baldıran otu, zehirli mantar gibi bilinmeyen yiyeceklerin yenilmesi,
Havalandırmanın olmadığı odalarda sürekli mum yanması,
Kömür yanması,
Odalarda bulunan kokulu çiçekler, gibi şeyler insan sağlığı açısından zararlı olduğu belirtilmektedir.²⁵⁰

²⁴⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 491-504, bkz. Belge No:22- 23.

²⁴⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 504-505.

²⁴⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 505-507.

²⁵⁰ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 507-509.

Cüzzam, frengi, sarıca, kızıl, kızamık, çiçek, humma gibi hastalıklardan korunmak için vücudun temiz tutulması, bulunulan yerin sık sık havalandırılması, havası temiz yerlerde gezintiye çıkılması, keder ve üzüntüden uzak durulması, hasta olan kişilere ve yabancı kişilerle dikkatli temas kurulması, çatal, kaşık kadeh, çubuk, tarak, ustura gibi eşyaların paylaşılmaması önerilmektedir.²⁵¹

3.21. Hastalıkların Tedavisinde Uygulanan Sülük ve Hacamat

Yirmi sekizinci bölüm hastalıkların tedavisinde sülük ve hacamat gibi yöntemlerin kullanılması hakkındadır. Damarlardaki kirli kanın ve iltihabın sülük yapıştırılarak temizlenmesi ve kan dolaşımının düzenlenmesi için kadınlarda ve erkeklerde sülük tedavisi kullanılabileceği böylece kimi hastalıkların tedavi edileceği de anlatılmaktadır. Suda bulunan sülüklerin temmuz ve ağustos aylarında yumurtladıkları, bir sülüğün en az altı, en çok yirmi dört adet yumurtladığı da anlatılmaktadır. Hastalığın durumuna göre kan alınacak damarın seçilmesi gerektiği, göğüs hastalıkları ve üşütme durumunda ayaktan kan alınacağı, yirmi dört saatte alınacak kan miktarının hastanın yaşına göre olduğu anlatılmaktadır. Bir yaşından iki yaşına kadar olan çocuklarda sekiz dirhemden on altı dirheme kadar, on beş yaşından yirmi yaşına kadar olanlarda kırk dirhemden seksen dirheme, şab hastalığı olanlarda hastalığın durumuna göre yüz dirhemden altı yüz dirheme kadar kan alınabileceği fakat bazı bünyeleri hassas olan kişilerde damarlardan kan alınmasının uygun olmadığı da belirtilmektedir. Beyin iltihabı olan kişilerde şakaklardan kan alınabileceği de eklenmektedir. Ayrıca bu bölümde sülükler tarif edilirken üç türlü sülük olduğu, rengi siyah olanı, Avrupa'nın güneyinde bulunan yeşile yakın renkte olan sülükler ve Hindistan'da görülen koyu yeşil renkte olan sülüklerdir. Bazı sülükler ısırıkları yerler ağrımakta ve azarak yara açılmakta olduğu söylenmekteyse de bunun sülük ısırmasından dolayı olmadığı, sülük yapıştırılan yerdeki kanın kötü olmasından ya da bu bölgenin kaşınarak yara açılmasından dolayı olduğu ifade edilmektedir. Vücudun bir bölgesinden hasta, iltihaplı kanın alınması için sülük yapıştırılmasının o bölgenin açılarak kanın akıtılmasından daha faydalı olduğu, bir bölgeye kan gelmesi isteniyorsa da yine o bölgeye az miktarda sülük yapıştırılabileceği anlatılmaktadır. Sülükler yapıştırıldıkları yerden düştükten sonra da daha fazla kan alınması isteniyorsa bu hastaların sıcak suya oturtulması ya da üzerine (?) lapası veya hacamat şişesi yapıştırılması durumunda damardan kan alınmışçasına kanın akacağı belirtilmektedir. Birçok hastalığın tedavisinde sülüğün faydası görüldüğü, sülüğün damardan kan almaya tercih

²⁵¹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 509-512.

edildiği, sülüklerin büyük damarlara yapıştırılmasının gerektiği, Hastanın ve hastalığın durumuna göre sülük yapıştırılması gerektiği, bünyesi zayıf ve kansız olan kişilerde sülük yapıştırılarak fazla kan alınırsa o kişilerin güçten düşeceği ve telef olacağı da belirtilmektedir. Sülük yapıştığı yerden düştüğünde kan akışını durdurmak için o bölgeye sıcak baskı uygulanabileceği veya parmakla bastırılarak kanın durdurulabileceği aktarılmaktadır. Kan akmaya devam ederse hastanın muhakkak bir hekime gösterilmesi gerektiği de bildirmektedir. Sülüklerin içinde tatlı su bulunan bir kabın içine konulması, kabın ağzının ıslak bir bez parçasıyla örtülerek muhafaza edilmesi önerilmektedir. Ağzı dar ve ağzına kadar dolu kaplara konulan sülüklerin kapta hava olmadığı için öleceği belirtilmektedir.²⁵²

Eserde hacamat yapılması hakkında da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bir şişenin dibine alevli bir kâğıt parçası yapıştırılarak ateşin ısı ile şişedeki havanın alınması şişenin ve vücuda yapıştırılması şeklinde olan hacamat, yapıştığı yerde kan hücum ederek cilt şişmekte ve kızarmaktadır. Hacamat şişesi yapıştırılan yerde ağzı açılmış iltihaplı bir çıiban varsa ya da daha önce o bölgeye sülük yapıştırılmışsa şişe o bölgedeki kanı ya da iltihabı da çekeceğinden şişe kaldırılmak istenirse ağzının kenarına parmakla basılarak şişenin içine hava girmesi sağlanmalıdır.²⁵³

3.22. İnsanların Sahip Olması Gereken Olumlu Özellikler

Yirmi dokuzuncu bölüm kendi içinde altı bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümlerde bir insanın sahip olması gereken özellikler sıralanmaktadır. Bunlar; iyi ahlak, sükût, eğitimin insan üzerine etkisi, düzen, sebat, tedbir, israftan uzak durma, gayret, sadakat, hakkaniyet, ifrattan kaçınma, ev, eşya, giysi ve beden temizliği, rahatlık ve tevazu olarak sıralanmaktadır. Bir kişinin sayılan bu özelliklere sahip olmasının öneminden bahsedilmektedir. Bu özelliklere sahip olabilmek için çaba gösterilmesi gerektiği, bunun da nefsin terbiye edilmesi ile olacağı ifade edilmektedir.²⁵⁴ Bu özelliklerin takibinin yapılabilmesi için de ekteki cetvelin çizilmesi önerilmektedir. Bu cetvele göre insanlar her gün olumlu davranışlar sergileyebilirler Bu da onların daha düzenli ve sağlıklı hayat sürmesini sağlayabilir.

²⁵² El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 512-517.

²⁵³ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 517-519.

²⁵⁴ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 519-527, bkz. Belge No:24-25-26.

3.23. Mutluluk, Üzüntü, Korku, Öfke, Kıskançlık, Aşk, Sevda Gibi Davranışların İnsan Sağlığına Etkileri:

İnsanların mutlu olmasının sağlıkları üzerinde etkisinden de bahsedilmektedir. Üzüntünün ve mutsuzluğun başta kalp olmak üzere birçok hastalığa neden olabileceği ifade edilmekte, insanların iman ederek ve nefsi terbiye ederek üzüntülerden kurtulabileceği bu durumun da sağlığını olumlu yönde etkileyeceği anlatılmaktadır. Olan her şeyin Allah'ın Takdiri olduğu kabul edilip, içinde yaşanılan durumdan hoşnut olursa sorunları ve üzüntülerinden yavaş yavaş kurtulacağı, bunun da sağlığını olumlu yönde etkileyeceği tekrar edilmektedir. Doğru yoldan şaşan ve suç işleyen kişilerin de doğru yolu bulmasının faydalarından söz edilmekte, insanların hepsinin kötü olmadığı, kötülük yapanların da yeniden iyi olacaklarından ümit kesilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Mal mülk zenginliği yerine iman zenginliğinin önemi vurgulanmakta en önemli zenginliğin ise iyi evlatlar ve dostlara sahip olmak olduğu ifade edilmektedir. İnsanların nefesine hâkim olmasının gerektiğinden de bahsedilmektedir. Eserde hareket etmenin önemi de vurgulanmakta, hareket etmenin hem bedene hem ruha etki ettiği belirtilmektedir. Hareket edildiğinde düzenli kan dolaşımı olacağı ve hazmin kolaylaşacağı, bunun da bütün organlara olumlu etkisinin olacağı anlatılmaktadır. Eğitimde hem akli hem de bedeni terbiye edeceğinden, insanların kendilerini eğitmezlerse hayvanlardan farkı kalmayacağı ifade edilmektedir. İnsan aklının ve yeteneğinin ancak tahsil ve terbiye ile ortaya çıkacağı ve bu şekilde kendilerini kötülüklerden koruyabilecekleri aktarılmaktadır. Eğitimsiz ve bilgisiz kişilerin kendileri için neyin faydalı, neyin zararlı olduğunu anlayamayacaklarından yiyecek ve içeceklerine dikkat etmeyecekleri bununda zararı dokunacağı eklenmektedir. Aklın sürekli bir şeyler ile meşgul olmasının zararlarından da söz edilmektedir. Sürekli bir şeylerin düşünülmesinin beyni ve ruhu yoracağı ifade edilmektedir. Yazar son olarak kasvet, keder, vesvese, haset, efkâr, evham, arzu, kıskançlık, hırs, sevda, aşk, gazap, hiddet, öfke gibi duyguların da insan sağlığı açısından zararlı olduğunu, bunların hazma, kalbe etki edeceği, felç geçireceği, insanların kuvvetten düşeceği, vücutlarının zaman içinde zayıflayacağını belirtmekte ve bu tür duygulardan da uzak durulması gerektiğini belirtmektedir.²⁵⁵

Eserde aşk ve sevda hakkında da bilgi verilmektedir. Aşk ve sevdanın duygusal ıstırap vereceğinden hem akli he ruhu etkileyeceği belirtilmektedir. Özellikle hassas ruhlu genç kızlar ve kadınların ve hamilelerin aşka dair hikâyeler ve duygusal müzikler dinlemesinin

²⁵⁵ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 527-540, bkz. Belge No:27-28.

onlara zarar vereceğinden bu tarz müzikler dinlenmesinin engellenmesi gerektiği anlatılmaktadır.²⁵⁶

İnsanların sevdiği kişilerle sohbet ve muhabbet etmesinin faydalı olduğu, dostluğun öneminde de bahsedilen eserde herkesin muhabbet edeceği en az bir dostunun olması gerektiği ifade edilmektedir. Yazar eserinde insanlarda vicdanın öneminden de bahsetmektedir.²⁵⁷

Otuzuncu bölüm korkular hakkındadır. Korkunun vücuda olumsuz etkisi olduğu belirtilmekte, özellikle ölüm korkusunun insanları çok fazla etkilediği aktarılmaktadır. Ölümün alametleri hakkında verilen bilgilere göre;

Bedenin hareketsiz kalması,

Yüzün donması,

Cildin solması,

Ellerde olan parlaklığın kaybolması,

Ciltte kabarıklık ve kızarıkların olmaması,

Bedenin hareket gücünü kaybetmesi,

Nefes alıp vermenin durması,

Kokması,

Organlarının gevşemesi,

Kolaların ve bacakların sarkarak düşmesi,

Başparmağın avuç içine doğru kıvrılıp büzülmesi şeklinde aktarılmaktadır.

Ölümden bir süre ortaya çıkan belirtileri ise;

Vücudun soğuması,

Bedenin sertleşmesi,

İfrazatın bedenden dışarı atılması,

Bedende yumuşak olan bölgelerin aşağıya doğru inmesi,

²⁵⁶ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 540.

²⁵⁷ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 540-544.

Bedenin çürüyüp kokması olarak belirtilmektedir.²⁵⁸

Son olarak Yazarın ifade ettiğine göre dünyada sağlık konusuna önem verilen medeni memleketlerde ölüm oranları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca ölüm nedenleri de aktarılmaktadır. Yazar bu konuda aşağıda verilen bilgileri aktarmaktadı: “*Erbabı tahkikin beyanına göre medeniyeti ilerlemiş olan memleketlerle hıfzı sıhhat ve tedavi mualecete dikkat olunan yerlerde vefayatin tefaveti isbat olunmuştur. Şöyleki. Fransa’da bir sene zarfında vuku bulan vefayatin adedi sekiz yüz bin nüfusa baliğ olduğu ve sene-i miladiyenin bin sekiz yüz kırk beş ve kırk altı senesinde vefayat kırk beş kişide bir ve bin yedi yüz yetmiş ikide Yirmi beş’de bir vuku bulduğu bila-tecrübe tebeyyün eylemiştir. Rusyada bin sekiz yüz kırk iki tarihinde vefayat yirmi sekizde bir ve Memçe’de (Avusturya) bin sekiz yüz kırk tarihinde otuz üç’de bir ve sene-i mezkurede Prusya’da otuz sekizde bir İngiltere’de bin sekiz yüz kırk bir tarihinde vefayat kırk beş’de bir vaki olmuştur. Fransa’da bir sene zarfında üç bin sekiz yüz elli kişi verem illetinden ve dört yüz doksan üç çiçekden ve bin seksen kara hummadan ve iki yüz otuz beş fecaiden(feleketler) ve yedi yüz kırk yedi kişi kazai yani gayri tabiyi olarak vefat ettiği tahkik olunmuştur. Delirei medeniyetde olan ahâlînin miktarı günbegün terakki ve tezayid bulunduğu bi-ttecrübe tebeyyün eylemiştir. Fransada bin sekiz yüz on yedi sene-i miladiyesinin bin sekiz yüz kırk yedi sensine kadar otuz sene zarfında vuku bulan veladet ile vefayatin nisbeti on ile sekiz, yani on veladet ve sekiz vefayat vuku bulunduğu tahkik olunmuştur. Kesreti nüfus vefayatin az vuku bulunduğu hesabla olub bunun için en evvel olunacak tedbirlerden birisi aşî ve ikincisi umûr şakanın ciheti suhuleti bulunması maddeleriyle usulü hıfzı sıhhatin meşru ve terakki kesb etmesi olduğunu Avrupa udebası eda ederler.*”²⁵⁹

Matbaa-yı Amirede tab’ olunmuştur. Fi 15 ramazan 1281 sene.

²⁵⁸ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 544-548, bkz. Belge No:29-30-31-32.

²⁵⁹ El Hac Mustafa Hami Paşa, a.g.e. s. 548-549.

Tablo 3.1. Haftalık Yaşam Tablosu

Perşembe	Çarşamba	Salı	Pazar Ertesi	Pazar	Cuma Ertesi	Cuma	Fezail üsni aşer
					x		Zabt ve iktisadı nefis
					x	x	sükut
x	x	x			x	x	Tertib ve intizam
				x		x	Tasmim ve karar
				x	x	x	tedbir ve idarei hane
			x				Sa'y ve gayret
							Hulûs ve sadakat
							Adalet ve hakkaniyet
							İtidal
							tahâret ve nezafet
							Rahat ve at'iman
							Tevazu muhazaat

4. SONUÇ

2020 Yılı başından itibaren tüm dünyayı etkileyen Covid-19 Pandemisi sürecinde yaşananlar göz önünde bulundurulacak olursa günümüzden nerdeyse 200 yıl önce salgın hastalıkların önlenmesi konusunda yapılan çalışmaların ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Üç yıldır devam eden Covid milyonlarca insanın ölümüne, işsiz kalmasına, ülkelerin ekonomilerinin olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Covid -19 Pandemisi sürecinde maske- mesafe- temizlik- karantina- aşı gibi koruyucu önlemlerle, hekimlerin ve sağlık çalışanlarının önemi bir kez daha anlaşılmıştır. Kendi canlarını hiçe sayarak durmadan ve dinlenmeden hastaların tedavisi için çaba gösteren sağlık çalışanlarına minnet borçluyuz. Tez çalışmamızın I. Bölümünde öncelikle insanlık tarihinden itibaren var olan ve milyonlarca insanın ölmesine neden olan salgın ve bulaşıcı hastalıklardan bahsedildi. Bu hastalıkların Osmanlı Devleti'ne etkileri ve alınan önlemler hakkında bilgi verildi. Özellikle XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde modern tıp eğitimi konusunda yapılan çalışmalara değinildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede başta karantina uygulaması olmak üzere yürüttüğü çalışmalar aktarıldı. II. Bölümde ise Çalışma konumuz olan *Sıhhatnüma-yı Kebir*'in yazarı El Hac Mustafa Hami Paşa ve eserleri konusunda bilgi aktarıldı. Son bölümde ise *Sıhhatnüma-yı Kebir*'in detaylı bir incelemesi yapılarak eserin yazıldığı dönemde halk sağlığı açısından önemli olan konular daha anlaşılır olabilmesi için konu başlıkları verilerek yazarın ifade ettiği şekilde aktarılmaya çalışıldı. Yazarın da ifade ettiği gibi sağlıklı yaşamak için bütün organlarımız dikkat etmemiz gerekmektedir. Sadece organlarımızın sağlıklı olması yetmez, aynı zamanda yaşadığımız iklim, klima, çevresel koşullar, yediklerimiz, içtiklerimiz, hatta duygu durumumuz bile sağlığımızı olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilir. Kıymetini bazen unuttuğumuz bedenimiz bizi onarılması gereken yerleri ile yani hastalıklarla kendini hatırlatır. Eseri incelerken hastalıkların yanı sıra beslenme tarzından, giyime, uyuma, çalışma, bitki türleri, hayvansal türler ve ürünler, yaşama alanları, Osmanlı Devlet'inde ve dünyada hastalıklardan ölenler ve alınması gereken tedbirler şeklinde konuları mevcuttur.

Döneminin tanınmış hekimlerinden olan Mustafa Hami Paşa'nın Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'e sunduğu bu eseri aynı zamanda Devlete öneri niteliğinde bir eser olduğu için yazıldığı döneme ait ciddi ve bilimsel bilgileri içermektedir. Mustafa Hami Paşa'nın hem bir hekim hem de bir asker olması yazdığı eserin ciddiyetini artırmaktadır. Görevi gereği Hicaz coğrafyasında uzun süre bulunmuş olan Mustafa Hami Paşa bu esnada Hicaz

coğrafyasının yaşam koşullarını yakından görme ve inceleme imkânı bulmuş, eserinde de bu koşullardan bahsetmiştir. Eserde İngiltere ve Faransa'dan gelen kişilerin Osmanlıdaki misafirperverlik koşullarından etkilendiğinden de bahseder. Böylece Avrupalıların Osmanlıyı daha yakından tanınması sağlanmıştır.

Eser, Osmanlı Devlet'inin sosyal ve sağlık yönüne vurgu yapması sosyo-kültürel yapısı hakkındaki bilgilerimizi detaylandırmamızı sağladı. Mustafa Hami Paşa'nın daha öncesinde yazmış olduğu Sıhhatnüma isimli eser kısmen de olsa sağlık alanıyla ilgili bilgiler vermektedir.

Pandemi süreçleriyle birlikte değişen yaşam koşulları tüm dünyayı derinden etkiledi. Ancak tarihsel süreçte yaşanan salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede izlene yöntemlere baktığımızda örneklerinin mevcut olması pandemi sürecine birlikte uyum sağlamamızı kolaylaştırdı. Her bireyin kendi sağlığını koruması pandemi süreçlerinin daha kolay atlatılmasını sağlayacaktır.

Sıhhanüma-yı Kebir'de bizlere kendimize nasıl daha iyi bakarız? Sorusunun cevabını vermektedir.

5. KAYNAKLAR

- Ağır, S. (2020). *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri Ve Tepkiler (1856-1914)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ak, Bilal. (2002). Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri. In: Güzel HC, Çiçek K, Koca S, eds. *Türkler Ansiklopedisi*. C.17, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, S419-435.
- Aksu, Y. (2018). *Şifahane'den Hastahane'ye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık ve Tıp*. Ankara, Atıf Yayınları.
- Altıntaş, A. *Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması Tıbhane-i Amire*. Osmanlı Ansiklopedisi, C. 8, S528-542.
- Altıntaş, A. (2012). *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*, İstanbul, Maestro İletişim Grubu.
- Aras, G. (2020). “Hintli Hacılar Arasındaki Kolera Salgını ve Alınan Tedbirler (1831-1911)”. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi). Afyon, Kocatepe Üniversitesi.
- Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Kolera*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aybar, M. (2018). İlet-i Cüzzam: “Osmanlı Dağılma Dönemi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl11, Sayı XXXIII, S.505 S503-517. https://johschool.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=469641574_19.%20M.%20Aybar%20-%20C4%B0ilet-i%20C3%BCzzam%20-%20Osmanlı%20Da%20C4%B1%20Da%20C4%9F%20C4%B1lma,%20503-517..pd
- Aygun, İ. & Uslu, Y. M. (2022). Talimatnameler Işığında XIX Yüzyılda Tifo Salgınından Korunma Yolları ve Aşı Uygulaması, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, C. 9, S.20. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2068484>
- Ayaz, C. & Arıtürk, S. (1997). “Tifo ve Para Tifo Olgularının Tedavisinde Tiam Fenikol Kullanımı”. *Ankem Dergisi*, 11 (No.4), S493-496.
- Barış, Y.İ. (2010). “Tüberküloz Tarihi”, *Klinik Gelişim (Salgın Hastalıklar)*, C.23, S.3.
- Başağaoğlu, İ. & Uçar, A. & O. Doğan, (ED.). (2015). *Tanzimat Sonrası Osmanlı Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele, Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, İstanbul, Çamlıca.

- BOA, İ.DH. Yer Bilgis 610-42524, Belge Tarihi H-19-01-1287(21 Nisan 1870).
- BOA, A. JMKT. MHM. 465-18, H-03-08-1290 (26 Eylül 1873).
- Bulut, E. & Bulut, A. & Aysert Yıldız, P. & Yıldız, A. (2017). *Savaş İçinde Savaş; Tifüsle Gelen Ölüm, Savaş ve Kültür Sempozyumu*. Ankara: Başkent Klişe ve Matbaacılık.
- Bulut, A. & Bulut, E. & Yıldız, A. & Aysert Yıldız, P. (2017). *Savaş İçinde Savaş, Tifüsle Gelen Ölüm, Savaş ve Kültür Sempozyumu Kitabı*. https://www.researchgate.net/publication/321329908_Savas_Icinde_Savas_Tifusle_Gelen_Olum/link/5ca8f92a299bf118c4b8ad5d/download
- Bursalı Mehmet Tahir Bey. (1975). *Osmanlı Müellifleri 3*. İstanbul: Yaylacılık Matbaası.
- Bozkurt, S. G. (2020). “Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Darüşşifaların Avlu Özellikleri ve Avlularda Kullanılan Peyzaj Elemanları”, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, Sayı 1.
- Bozkurt, N. Hıfzısıhha, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, S316-319.
- Can, A. (2005). Ceride-i Askeriye'nin Tarih Araştırmalarındaki Yeri. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt 24 (Sayı 37), S195-211.
- Can, A. (2021). Koronavirüsle Mücadelede Yerel Yönetimlerin Rolü; Efeler Belediyesi Örneği; 2. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı*; S75-84.
- Çakmak, F.& Köse, Ş. & Büke, Ç. & Akçiçek, E. (ED). (2018). İslam Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhaneler, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*. Gece Akademi Yayınları, Ankara.
- Çavuş, R. (2017). II. Abdülhamid Döneminde Daülkelp (Köpek Hastalığı- Kuduz) Tedavihanesi, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. S47.
- Çelik, V. O. (2010). Nefise Bulgu, “Geç Osmanlı Döneminde Batılılaşma Ekseninde Beden Eğitimi ve Spor”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, No:24.
- Dağ, M. (2021). (Editörler; Eren Akçiçek, Fevzi Çakmak). Osmanlı Dönemi İzmir’inde Veba -Disiplinlerarası ve Karşılaştırmalı bir Yaklaşımla-; *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Veba*, v.d. Gece Kitaplığı, Ankara.
- Develioğlu, F.

- Dizdar, M. B. (2016). *Riyâzat-ı Bedeniyye-i Tibbiyye ve Tanzimat Dönemi Spor Terminolojisinin Oluşumu*, Yüksek Lisans Tezi, Fatih sultan Mehmet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- El Hac Mustafa Hami. *Hıfzı Sıhhate Dair Sıhhatnümâyı Kebir*, Matbaayı Amire’de Tab olunmuştur. Fi 15 Ramazan 1281 (11 Şubat 1865), İBB Atatürk Kitaplığı, Yer Bilgisi: 297,515, Demirbaş, AHT_0087/02.
- Erdem A. (2004). “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara, S15.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maarif Tarihi*, 1.Baskı, İstanbul: Eser Matbaası, 2.
- Eser, G. (2005). *Mekteb-i Harbiye’nin Türkiye’de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*. Düzeltilmiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İstanbul.
- Etker, Ş. (2020). İstanbul’da İlk Verem Savaşını Derneği, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*; İstanbul Üniversitesi Yayınları 21, 2 S225-247. <https://doi.org/10.26650/oba.710116>
- Genç, Ö. (2011). “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.10.
- Gençer, A.İ. İstanbul Tersanesinde Açılan İlk Tıp Mektebi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 1977;31. S301–316.
- Gürgan, M. (2013). “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri”, *İzmir Göğüs Hastanesi Dergisi*, İzmir. C. 29, S. 2.
- Güreşsever, C. G. (2014). “Fatih Darüşşifasının Han’a Dönüştürülme Teşebbüsü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 4.
- Güzel, M. H. (2020). “İllet-i müthişe”:20. Yüzyılın ilk yarısında Türkiye’de Frengi ile Mücadele”. *Akademik Hassasiyetler* 7, S119-148.
- Hayta, N. Ünal U. (2007). *Osmanlı Askerî Gazetesi Cerîde-i Askeriyye* 1-30. Ankara: Berikan Yayınevi.
- <https://catalog.hathitrust.org/Record/008926624>;
<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Mustafa%20Hami%2C%20%2D1878>

- https://catalogue.leidenuniv.nl/primoeexplore/fulldisplay?docid=UBL_ALMA2121041500002711&context=L&vid=UBL_V1&lang=en_US&search_scope=All_Content&adapter=Local%20Search%20Engine&tab=all_content&query=any,exact,67075983,AND&sortby=rank&mode=advanced&offset=0549
- https://www.gittigidiyor.com/kitap-dergi/sihhatnum-yi-kebir-el-hac-mustafa-hami-pasa_pdp_34056099
- <https://www.nadirkitap.com/sihhatnuma-yi-kebir-osmanlica-mustafa-hami-kitap5725491.html>
- https://www.kitantik.com/product/Sihhatnuma-yi-Kebir_0z8kgltjiat5157167v
- Hot, İ. (2004). Ülkemizde Frengi Hastalığı ile Mücadele. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*. 12(1), S36-43. <https://www.turkiyeklinikleri.com/article/tr-ulkemizde-frengi-hastaligi-ile-mucadele-35044.html>
- İhsanoğlu, E. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İrcıca, S561-566.
- Kamusitürki: <https://www.kamusiturki.com/>
- Kanter, B. (2020). Namık Kenmal'ın Bakış Açısıyla Kolera ve Karantina; *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, S333-347. <http://www.sehirmedeniyetdergisi.org>
- Karatepe, M. (1999). *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*; İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları Tarih Şubesi Yayınları, Elâzığ, S11-12.
- Konak, R. & Yeşilyurt, Y. (2015). Mustafa Hami'nin "Sevkü'l-Askeri" El yazmasında Yer Alan Yemen Temalı Resim Örnekleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. S93-118.
- Kumaş, N. (2017). *Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922); Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. (Editörler: Köse, Ş. & Büke, Ç. & Çakmak, F. & Akçiçek E.). Bulaşıcı Hastalıklar Önleme Derneği Yayınları, Gece Kitaplığı.

- Kastamonu Vilayeti ve Bolu Sancağı Frengi Mücadelesi Teşkilat-ı Sıhhiyesi Nizamnamesi. *Sıhhiye Mecmuası*. 1331; 3: 524-6.
- Lekeli Hummaya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mania-i İstilaiye Üzerine Talimatname. (H.1330-M.1911-1912), İstanbul, Matbaa-i Osmaniye.
- Mohammed, A, S. İ. & Ademi, R. (2022). Sultan II. Mahmut Döneminde Sağlık Sistem, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. S1-5.
- Muşmal, H. & Semiz, E. “Osmanlı Devleti’nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.20.
- Mustafa Hami, (2017). *Yemen 1849: Osmanlı Harekâtı Günlüğü*, (Haz. Mehmet Tütüncü), Türk ve Arap Dünyası Araştırma Merkezi, Haarlem.
- Nikiforuk, A. (2007). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (Çev: Selahattin Erkanlı). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Öğütman, R. “Türkiye’de Zührevi Hastalıklarla Savaş”. Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı. “İ.Ü. Cer. Tıp Fak Yay. Rek. No: 2974, Dek. No: 99”, S36-8.
- Ören, E. “Kolera”, *Sağlık Ansiklopedisi, C.II*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Ören, E. “Çiçek Hastalığı”, *Sağlık Ansiklopedisi, C.I*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Özer, S. (2016). I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını, *Bellekten*, C. 80, S. 287. S219-260. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/257/tur>
- Özkaya, H. (2016). Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*. 20(2): 77-84 https://jag.journalagent.com/tahd/pdfs/TAHD_20_2_77_84.pdf
- Öztürk, S. (2020). “Salgın Afetlerinde İstanbul”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul Kültür Aş., İstanbul.
- Özdemir, H. (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özgün, C. (2017). “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Bir İletle Yüzleşmek: Devletin Resmi Tutumu Bağlamında Daü’l-Kelb (Kuduz Hastalığı)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.32, S.2. S491.

- Özlü, Z. (2017). Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetleri (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında). *Bellekten*, C.LXXXI-291, S419-486.
- Özcengiz, E. (2003). "Türkiye'de Aşı Araştırmaları", *Toplum ve Hekim Dergisi*, C.18, S.5.
- "Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz", *Lokman Hekim Dergisi*, C.6, S.3, 2016, S174.
- Sağlam, T. (1922). Tifo Aşısı, Kader Matbaası S4-5; Aşı (1985) *Sağlık Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, Arkın Kitabevi.
- Özlü, Z. & Tiryaki, K. (2019), *Osmanlıda Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular*, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Dr. T. Mehmetoğlu, Z. Sakhi (Ed.). S597-610.
- Sarı, N. (2017). Mekteb-i Tıbbiye (1827-1909). Tıbhane-i Amire'den İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne 1827-1867-2007, https://www.academia.edu/49355670/Mekteb_i_T%C4%B1bbiye_1827_1909_
- Yıldız, Abdullah, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivil ve Türkçe Tıp Eğitime Geçiş". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 70. S127-134.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî 2*. İstanbul: Kültür Bakanlığı ile Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın Ortak Yayını.
- Tekin, İ. (2017). 1876-1923 Yılları Arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt6, Sayı3. S1589-1623.
- Tifoya Karşı İttihaz Olunacak Tedabir-i Tahaffuziye ve Mânia-ı İstilaiye'ye Dair Talimatname, 1331.
- Töre, O. (2021). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım, *Klimik Dergisi*, C:34. S.1. S1-12.
- Unat, K. E. (1945). Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgınlarla Savaş, İsmail Akgün Matbaası.
- Unat, E. K. & İhsanoğlu, E. & Vural, S. (2004). Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü. Ankara: TTK.
- Ünal, Ç. (2018). *Yemen Tarihi Hakkında Yazılmış Türkçe Eserler*. Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kastamonu.
- Panzac, D. (2011). Çev. Prof. Dr. Serap Yılmaz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba* (1700-1850). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Sarıyıldız, G. (2001). “*Karantina*”, DİA, Türkiye Diyanet İşleri Vakfı Yayını, C.24.
- Sarıyıldız, G. Osmanlılar’da Hıfzısıhha, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, S319-321.
- Serdar, M. & Hanar, M. (2018). İslam Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhaneler, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, (ED. Çakmak, F. & Köse, Ş. & Büke, Ç. & Akçiçek E.) Gece Akdemi.
- Sıhhi Cidal Dergisi*, (11 Haziran 1925). “Veremi Ortalığa Yayılmaktan Sakınmalı”, 2. Sene Sayı 11, İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Bilgi Matbaası, (1341).
- Şafakçı, H. (2018). Osmanlı Döneminde Cüzzamlıların Tecrit Edildiği Miskinler Tekkesi’nin Konya Örneği; *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, S117-135. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/616276>.
- Şehsuvaroğlu, N. (1953). *İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul: Kemal Matbaası.
- Tekin, İ. (2017). 1876-1923 yılları arasında Çocuk Eğitimi Konusunda Yazılmış Kitapların İncelenmesi. *İnsan ve toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt6, Sayı3, S1596.
- Turhan Sarıköse, S. (2013). *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Tüzün, N. (2021). XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti’nde Cüzzam Hakkında Bazı Teptiler, *History Studies, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S201-2015. <https://www.historystudies.net/dergi/xx-yuzyilin-baslarinda-osmanli-devletinde-cuzzam-hakkinda-bazi-tespitler20210129ebff8.pdf>.
- Unat E. K. & Samastı, M. (1990). *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıp Mektebi) 1867-1909*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.
- Uzluk, F. N. (1967). Frengi, Bunun Sirayet Tarzı, Tarihçesi II. *Ülkemiz*. (9-10): S4-5.
- Ünver, S. & Şehsuvaroğlu N. Bedi (1961). *Türkiye’de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- Varlık, N. (2011). “Taun“, *TDVİA*, C:40, İstanbul.
- Yerdoğan, A. E. (2019). *Ceride-i Askeriye Gazetesi’nin Tasnifi (1864-1870)* Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Yıldırım, A. (2008). “*Askeri Bir Süreli Yayın Ceride-i Askeriye (15 Aralık 1880/20 Mart 1881 Yılları Arasındaki Sayıları)*”. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: Karantina İstemezük” *Toplumsal Tarih Dergisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S.150, İstanbul.
- Yıldırım, N. (1994). Kolera salgınları. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Yıldırım, N. (2018). “II. Abdülhamid’in Saltanat Yıllarında Tıp, Sağlık ve Sosyal Yardım”, *Bezmialem Aktüel Dergisi*, S.21.
- Yıldırım, N. (2010). “*Salgın Afetlerinde İstanbul Afetlerin Gölgesinde İstanbul*”, (Ed. Said Öztürk), Kültür Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, N. (2004). *Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhîr Makinası/Etiiv Üretimi ve Kullanımı” Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, (ED. S. Faruk Göncüoğlu) İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları: S421-431.
- Yıldırım N. (1985). “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”. *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul, 5:1328-30.
- Ziyanak, E. Özlü, Z. (2020). Osmanlı Döneminde Verem Hastalığı Ve Veremle Mücadele Yöntemleri (19. Yüzyıl Sonları- 20. Yüzyıl Başları; *Abay Kunanbayev Anısına Türkiye Ve Türk Dünyası Araştırmaları –III*, (ED Yunus Emre Tansü). IKSAD Yayınları, Gaziantep.

6. EKLER

Ek 1. Sözlük

A

Âlâ: iyisi

at'ime: taamlar, yiyecekler

Azulât: adaleler

B

Barda: varsayım olma

Bârid: soğuk

C

Câlib: ilginç, çekici

Ç

Çend: birkaç, kaç

E

Edna: kötü

Eshel: kolay

G

gışâi: örtü

H

Hadid: demir

Halâs: kurtuluş, kurtulma

Hare: davranış, hareketi ağır

Havl: güç, çevre

Hâvî: içeren

Hayz: regl

Hurûc: çıkış

iraf: sapma, dönülmek

ihtil'âm: şeytan aldatması

istihmam: hamama girme, yıkanma

istimnâ: mastrübasyon

L

lems: dokunma

libse: giyiş

M

Makûle: kategori

Mehîb: heybetli

Mualecet: Hastaya bakmak, ilaç kullanmak, ilaç vermek

me'kûlat: yiyeceklerin en güzeli

Memât: ölüm

Mervi: riayet edilen, anlatılan

Muğaddi: besleyici

mu'tâd: alışılmış

Mutavassıt: orta derecede

musâb: yakalanmış

R

Râtib: nemli, rutubetli

Re's: baş

Rih: rüzgâr, yel

S

sârî: bulaşıcı

Sa'y: çalışma

Ş

Şedîde: şiddetli

Şems: güneş

T

Taab: sıkıntı, zahmet

Taaffün: kokuşma

Tâûn: veba

Tavassut: aracılık

Tayinat: gıdalar

Tebevül: idrar yapma, işeme

tehallüf: uygunsuzluk

V

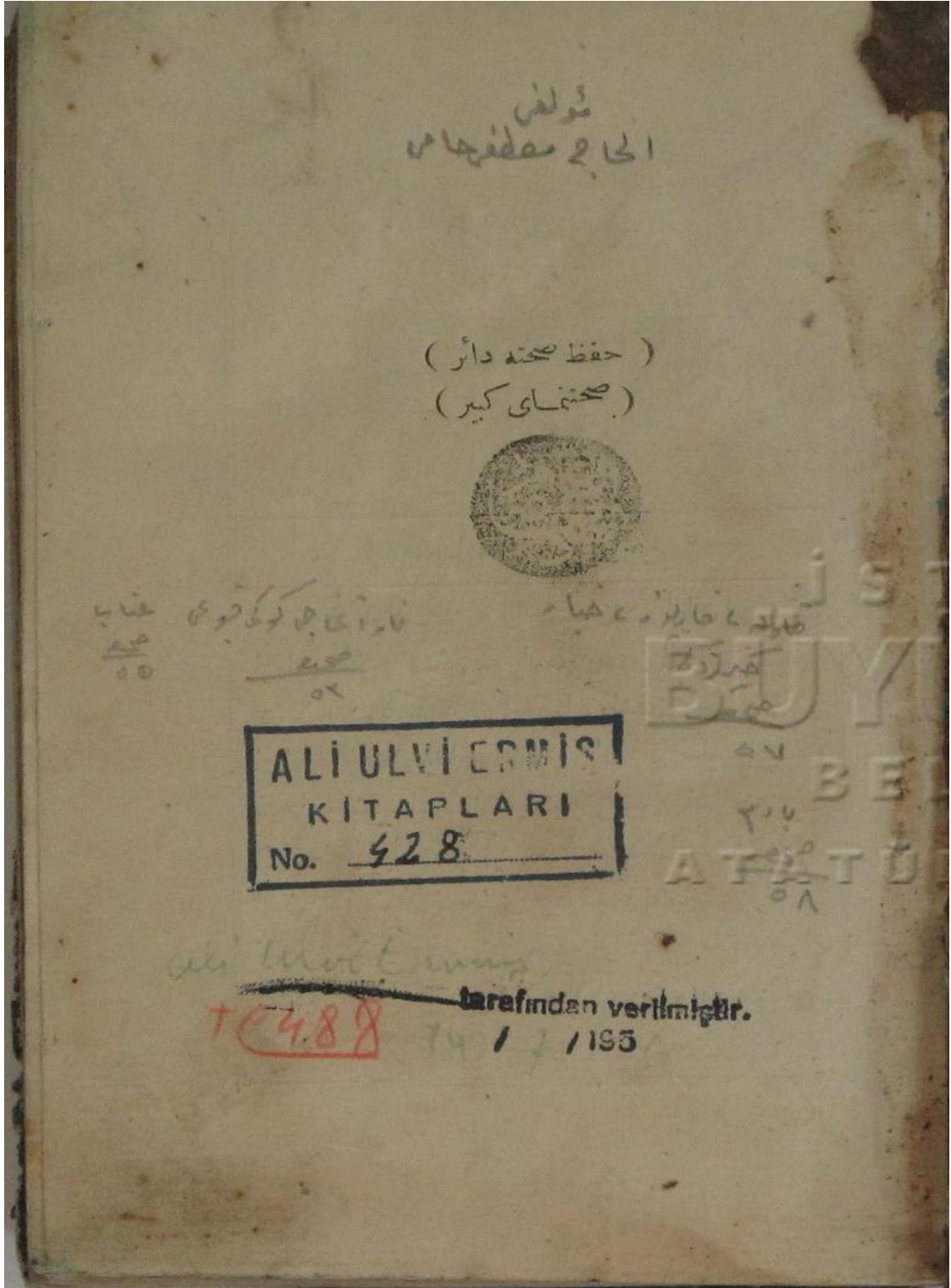
Vikâye: koruma

Y

Yâbis: kuru

Ek 2. Görseller

Belge No: 1

میرالایرندن امیر مکہ مکرمہ شریف عبد اللہ پاشا
 حضرت تارینک یاور حربی (الحاج مصطفیٰ حامی) دخی
 سایہ معارف وایہ سلطنت ستیہ دہ من غیر حد تحصیلانہ
 چاشمش اولدیغم فنون حکیمہ والات لسانید تک
 عاجزانہ ایفای فریضہ شکر انیتی نبی ایلہ فن
 مذکورہ داریک چوق کتب نفیسه و مجلدات اجنبیه
 ممر نظر مطالعه مدن ککذرا ایلشیدی ربمزتعالی
 حضرت تری ولی نعمت بتمتزی یاد شاہمزا فندمز
 حضرت تری دنیال طور دجه سریر ارای شوکت
 وسلطنت بیورسون فن مذکورہ متعلق مباحث
 وعلوم زیور افواه خواص و عوام اوله رق استفاده
 اولندجه و اثار صحیہ سی کورلدکجه الی ماشا اللہ
 ولی نعمت افندمزہ جلب خیر دعا خدمت مقنخرہ سنہ
 مظہر بیت کی عندا جزانہ مدہ مدار مقنخرت اولدیغنی
 مطالعه ایلہ اولبابده عجز و قصور می اعتراف ایلہ برابر
 (صحنہای کبیر) نامیلہ اشبو کتاب فوائد نصایک جمع
 و تألیفنه وضع خامہ مقدرت ایلدم

برطرفدن تبول واسطه سیه اعضاء بدنیه سنك
 حرکات تحلیله سی مناسیله درت درهمدن براز
 نقصانجه (ازوت) نام ماده بی دفع وازاله ایدوب
 وبرطرفدن دخی تنفس واسطه سیه تخمینا جکر د
 یتش بش درهم مقدار ی (قاربون) ایتقاد ایلا
 تلف ایلر بوتقدیرجه نوع بی آدمه بهر کور
 درت درهمدن براز نقصانجه ازوت ایله یتش بش
 درهم مقدار قاربونی حاوی بولتان مقدار
 اطعمه بی اکل ایتمک ایجاب ایدر بوندن بشقه
 ماکولاتده بولتان برر مقدار کرج و حدید و فلو
 وفو صفورلی موادك دخی بولمنقلخی لازم کلور بوند
 ایسه ازوت وقاربونك بولندقلری اغدییه د
 موجود اولور

ایمدی متوسط الحال برکسنه یه یومیه اوتوز بردره
 صافی لحم واللی درهم سبزه وایکیوز التمش دره
 نان عزیز کفایت ایدر زیرا سالف الذکر یسات
 وجهله یومیه وجوددن صرف اولنان درت دره
 مقداری ازوت ویتش بش درهم قاربون
 بمقدار تعینات توسطیله کسب اولنهرق یریش

قونيله جغى اتى البيان حسابدن معلوم اولور
 (يوميه برانسانه كفايت ايدن تعينات)
 وجودك يوميه ضايع ايلديكى ماده نك مقدارى
 قدر ايسه اشبو تخصيص اولنان تعيناتده عيني
 اولمقدارده مواد ضايعة مز بوره موجود اولديغى
 دخى اشبو حسابدن منقهم اولور
 ماده ازوتيه يابسه ماده غير ازوتيه يابسه

درهم

درهم

...

۳۱ درهم صافي حمده - ۱۷

۰۲۷

۵۰ درهم سبره ده ۰

۱۴۹

۴۶۶ درهم نان عزيزده ۱۶

۱۷۶- جمعاً ۳۸-

اشبو اوچ قلم تعيناتك جمله سى اوتوز سكرن بچق درهم
 ماده ازوتيه يابسه ايله يوز يتمش التى بچق درهم
 ماده غير ازوتيه يابسه يى حاوى اولوب اشبو تعيناتك
 حاوى اولديغى جمعاً اوتوز سكرن بچق درهم ماده
 ازوتيه يابسه ده يالكز بش بچق درهم صافي ازوت
 موجود اولوب ديكر يوز يتمش التى بچق درهم
 ماده غير ازوتيه ده سكران ايكي درهم مقدارى

قار بون بولتور بو صورتده اکثر ناسه يوميه اوتوز بر
 درهمدن اوتوز بيش اوتوز التي درهمه قدر صافي
 لحم ايله ايكيوز اللى درهم نان عزيز واللى التمش درهم
 دقيقى حاوى سبزه اكللى كفايت ايدر

شوراسى دخى معلوم اولسونكه انسانك يوميه اكل
 ايله جكي طعامك مقدارى سنه و مشغول اولديغى
 صنعتنه و وجود ينك از چوق حركت اينسنه
 وساكن اولديغى بلده نك حرارت و برودتنه
 و اطعمه نك جنسنه كوره در زير ابر مقتضاي صنعت
 زور لوجه خدمت و حركت ايله مشغول اولان
 كسندر ك اكل ايله جكي طعامك مقدارى اوتوز ديغى
 يرده خفيف ايشلر ايله مشغول اولان كسندر ك طعامندن
 فرقلى و زياده اولسى اقتضا ايدر

بلاد بارده ده ساكن اولان كسندر ك دخى اكل
 و تناوللرينك مقدارى بلاد حاره ده ساكن اوللرك
 اكلندن زياده اولسى و بلكه بلاد معتدله ده بيله
 صيف و شتاده بو اصوله رعایت اولنمى حفظ صحت
 اصولنددر

وجودك بسلامتى غدا نك كثر اكلندن اوليوب بلكه

(اكل)

نسه کیم دائم الاوقات اطعمه لخمیه ایله تعیش ایدن
 کسنه لک دی چوق و قوتلی اولوب هر تقدر وجودک
 ملحم اولسنده از فرق ایدر ایسه ده عضلاتک حجم
 وقوتلری تراید ایدر بونی تصدیق بیک سکر یوز
 فرق برسنه میلادیه سنده پارسدن روران نام محله
 قدر قره واپوری یولی انشا سنده ایشلیانلردن
 انگلیز عمله سی فرانسز عمله سنک کوردکری خدمتک
 ایکی اوچ قات ده از یاده اگر خدمت کورملری
 استغراب اولنوب سبی اصول تعیشلردن نشأت ایلدیکی
 بعد التخری اکلا شلمشدر شویلیکه انگلیز عمله سی
 دائما اطعمه لخمیه دن کول باصدی یمکده اولدقلردن
 فرانسز عمله سنه دخی بعینه بویله طعام یدر ملک عادت
 اولندقدده از مدت ظرفنده فرانسز عمله سی دخی
 انگلیز عمله سی مثللو اگر خدمتلری ادا ایلدکری
 مرویدر

اطعمه لخمیه سبزه به نسبتله وجودی زیاده مدت
 طوق طوتوب لایق و جهله بستیه چکندن لحوم
 سبزه به ترجیح اولنور ایسه ده افراط درجه اکلندن
 حذر لازمدر تفصیلی آتیده بیان اولنه بقدر

(اطعمه)

دقت
 ایضا

دقت
 آه اولد
 دره اطعمه
 هندانه

کبی کورینوب اورایه کندوسنی اتمغه شدت اوزره
 ارزوایدرك اولیابده تحملی قالمیوب بردنبره کندوسنی
 دکره اتار بو نوع علت منطقه حاره قرینده بولنان بجره
 مخصوص اولغله قره ده وقوعی اوروپا حکمسی
 انکارایدردر انجق تاریخ عبسوینک بیک سکز یوز
 اوتوزالتی سنه سی ماه حزیرانده افریقاده (مارشال
 بوژاود) نام کسنه نک معینده فرانسه عسکرندن
 برقاچ الای بر محله سوق اولتوب هنکام سفرده عسا کر
 مذ کوره بر بوغازدن یکدکری اشناده شمس سمت
 رأسده بولتوب عسا کر مر قومه باشلری اوزرنده
 جیم برقبه معلق اولمش کبی کوروب و مذ کورقبه دن
 برطاقم صدا وتغنی اولیورکی شیلر ظهورایدوب
 کندولرینه عکس ایدر کبی طویدیلر وعسا کردن
 بعضیلری ایکلیوب و بعضلری آجی آجی چاغروب
 فریاد و فغان ایتمکه باشلیوب علت مز بوره نک
 نهایت درجه سنه واصل اولئر کندولرینی اوروب
 هلاک ایلدکلرینی روایت ایدرلر
 بیک ایکوز التمش طقوز سنه سی اغستوس آینده
 سودان نفراتندن عبدالرزاق نام نفر جزوی

بر کيفسز لك ايله مکه مکرمه خسته خانه سنه کلوب
 چند کوند نصکره کيفسز لكي دفع اولدی قیغدن
 طابورینه اعاده اولنه جغی کون ایکندی اوزری
 یئاغنده اوتورور ایکن سچر ایواب والده مک صداسنی
 ایستدم غی چاغری یوردیو پنجره یه طوغری قوشوب
 باشنی اوزا تدقده کانه اناسنی کوروب عجله استیورکی
 کندوسنه بر حال کله رک قالدیروب پنجره دن اشاغی
 آتمش ایسه ده تلف اولیوب بش اون کون ظرفنده
 افاقه بوله رق وقوع حال کندون سئوال اولندقده
 انفا فاده مز وجهله تقریر ایلشدر بو صورتده علت
 مز بوره تک بر ادخی وقوعی وار ایسه ده بحر
 مذکورده کی کبی کثرت اوزره ظهوره کلوب
 نادرا وقوعبولور

(فصل ثانیدن درد بی محبت باردیاس و یاردراطب)

(اولان هوائک وجود انسانه تأثیری بیاتنده در)

مملکتلرمز ده کیلان البسه ايله وجودلریمن محافظه
 اولمشیکن صغوغی طوی عقیغمز میزان حرارتک
 صفر دن التي درجه یوقار و کوستردیکی وقتدن ابتدا
 ایدوب کیت کیت میزان مز بور صفر دن درجه بدرجه

(اشاغی)

هوانك كوز للكنى كيدر رك سبس وطومان اشبو
مضرتلى اولان صغوق ورتوبتلى هوادن عارض
اولور

ودخى سطح ارضك هوايه نسبتله برودتى زياده
اولديغى وقتده حاصل اولان قراغيتك وسطح ارضده
بولنان صويك بوزطوتمسيه اولان تاثيرى اياق
وپرمقلىرى شيشيروب طونقلغنه سبب اولور
بومقوله رطوبتلو اولان صغوق برطرفدن اعضاء
بدنك نسجنه كوشكلك وفعالرينه بطائت ويرر
وبرطرفدن دخى جلدك مساماتى رطوبت خارجه يي
نشفايدرك اعضاء بدنك ضعف و بطائتى
چوغالغله وجوده قرقلق واويغونسزلق حصوله
كتوررونهايت درجه ده اولان برودت شديد شمال
طرفلرنده بولنان اولكارك موسم شتالرنده صفردن
اون بش بكرمى و نهايت قرقق درجه اشاغيده
وقوعبولان برودت شديد دركه براز مدت تاثيرينه
دوچار اولتلىر و على الخصوص تعب عقينده دوچار
اولتلك وجودلرنده قرقلق وكثرت ضعف وتحمل
اولنماز درجه ده اويخو غلبه سى وقوعه كلوب طتلو

دیوار لو اولان پرلرده اقامت ایدنلرک نظر لری ضیاء
شمسک شدتله کرویه دونوب عکس ایلسی جهسته
چوق کوز اغریلری ظهوره کلور کذلک تانوس
وعلل جنوبیه وسائر امراض عصبیه بلاد من بوره ده
پک چوق وقوع بولور

بلاد حاره نک باران ورطوبتلی موسملرنده زخر
وانتهاب کبد علتلری پک چوق وبلاد من بوره نک
الجق و بطاقلق محللرنده ستمه و حواء مهلکه لرا کسک
اولدیغی کبی امراض جلدیه متعدده دخی واقع اولور
اکثر ناسک ورم علتی بلاد بارده یه مخصوص اولوب
بلاد حاره ده وقوع بولور دیوظن ایتدکلری کبی دکلدر
زیرا علت من بوره نک کره ارضک هر بر محالنده
وقوعی ثابتدر لکن بلاد بارده دن ورملیلر بلاد
حاره یه نقل ایله کسب صحت ایتدکلری تجر به
اولمشیدر بوسیدن استانبول و حواله بسنده علت
مذ کوره یه مبتلا اولنلرک صیدا و مصر جانبلرینه
نقل ایتلری مناسب اولدیغی کبی انکلتره و فرانسه
مملکتلرنده علت مذ کوره یه مبتلا اولنلر دخی ایتالیا یه
وایتالیاده مبتلا اولنلر مصره واسکندر یه و مصرده

مبتلا اولتر صعيد ايچنه نقل ايللري لازمدر
 (اولكى مبحث اقاليم بارده بياننده در)
 عرضى اللى بش ايله التمش درجه دن قطبلره يعنى عرض
 تسعينه قدر اولان اراضينك جمله سى اقاليم بارده دن
 معدود در ايمدى اشبو اقاليم بارده نك شدت برودتى
 ميزان حرارتك صفر دن اللى واللى التى درجه اشاغى
 اينر و قطبه قريب اولان اراضينك اكثير سى غير
 مسكوندر و التمش التى درجه عرضندن ايلروده اوزوم
 اصمه سى حاصل اوله مز و هر قدر تمش درجه عرضنه
 قدر اولان محللرده چام و قطران اغاجى و اريه و علف
 حاصل اولور ايسه ده جمله سى جليز و ادنا اولور
 و عرضى تمش درجه دن يوقار و بونسان اراضيده
 يوسون و بعض يابس نباتات بونور و لكن قطبه
 يا قلا شدجه اراضى بوسبتون نباتات دن عارى
 و جىلاق بونور
 بلاد بارده ده موسم بهار ك ابتدالرنده قارو و يغمور در
 ياغوب صكره لرى بوزلر اريوب چوزلمكه باشلار
 موسم صيفده يعنى مايس و حزينان و تموز ايلرنده
 بورالريك نادر اولور بو ايلرده ميزان حرارت انبىق

(اون)

شهور رومیه	مواسیم
مارت نپسان مایس	بهار
حزیران تموز اغستوس	صیف
ایلول تشرین اول تشرین ثانی	کوز
کانون اول کانون ثانی شباط	شتا

اشبو موسملرک دقنه شایان اولان کیفینک احوالی محل
وموقعه کوره طبیعت هوانک تخلف ایلمسیدرکه اقالیم
بختنده بیان اولنه جقدر

اقالیم معتدله نک موسم صیفنده و اقالیم حاره نک قبش
و کوز موسملرنده اولان و فیاتی سائر موسملردن
زیاده اولدیغی و اقالیم حاره ده بولنان اجنبیلرک موسم
صیفده و فیاتی سائر موسملردن زیاده وقوع عبوالدیغی
تجربه اولمشدر

کذلک کوز و بیراق دوکی موسملرینک و رملی اولان
اشخاص اوزرینه تأثیر مخصوصی اولوب موسم
مذکورده بولردن وفات ایدنلرک عددی سائر
موسملردن زیاده وقوع عبوالدیغی ظن و قیاس اولتور
ایسه ده بونک اصلی یوقدر چونکه تجارب عدیده یه
نظراعت و رمه دوچار اولان کساندن وفات ایدنلرینک

(عددلری)

دخی قوه بصریه بی کیدردیکی ووجودک برایکی محالنده
یا لکن یانق اثری و یاره براقدیغی مثلوا اثار عجیبه سی
واقعدر

یلدیرم شکلی عمودی و سوری و یوکسک اولان یرله
دوشه کلدیکندن بویله وقتلرده بیوک اغاجلر و مناره
وقله مثلوا جالب اولان محال التنده بولمق تهلکه دن
خالی دکلدر

اکثری معدنی اولان شیلره سرعت تأثیر و اصابتی
درکار در اوروپا غزته لرنده کورلمشد رکه بر حسب سخا نه
اوزرینه اصابت ایدن یلدیرم جمله سی بر یرده اوله رق
یکرمی نفر محبوسلردن فقط در زنجیر اولان برنفره
اصابتله تلف ایدوب دیگر لرینه قطعاً بر ضرر اصابت
ایتدیکی و بوره هنکامنده اوینک پنجره سنک اوکنده
چکیچ ایله اکسر میخلایان شخصه اصابتله تلف
ایتدیکی مرویدر امدی بویله کونلرده معدنیاته متعلق
شیلردن اوزاق بولمق و ترک ایلمک احتیاطه رعایت
قیلندندر حتی صوییه و او جاقلی او طه لرده اویله
فورطنه لی و بوره لی وقتلرده او طور مقدن حذر
اولمایدن زیرا صوبانک طشره چیقان بورسی

واوجاق و بونلرك درونلرنده بولنان قروم دخی
 یلدیرمی جالب و ناقلدر الحاصل یوکسک صوترازوسی
 ویوکسک نملی دیوارلریاننده بولنسیدخی جائز دکلدر
 زیرارطوبتلی اولان اشیا دخی یلدیرمی سهولته
 نقل ایتدیمر

یس یلدیرمدن اشوری درجه ده خوف و عراق
 ایدن کسندلری ایاقلری بللوردن مصنوع صدالیه یه
 اوطور مغاره و یاخود وسعتلوجه براوطه نك
 اورطه سنده ایپلری ایپکدن صانجساق کبی یتاغه
 کیرمکله قورقودن محافظه اولنه ییلورلر

ودخی یلدیرم اکثر اوقات روزکاری تعقیب ایده جکندن
 بوره لی کونلرده بولنان محلاک قیو پنجره لرینی اچاملی
 اگر سواقده بولنور ایسه قوشه رق کیدلیوب
 اغراغریورمیلی اگرآت اوزرنده ویافیطونده ایسه
 اینک لازم کلور

کذلک کثرت اوزره انسان و یاخود حیوان جمع
 اولان غلبه لکلی محله اصابت ایده جکندن بویله
 غلبه لک و جمعیتلی اولان محله دخی بولنمقدن غایت
 حذر اولناید

(بعض)

بعض اهل حکمتک تجربہ لرینہ نظر انسان و کرک حیوان
 برخط اوزرینہ و یا خود نصف دائرہ شکلندہ بربری
 یا نندہ دیزیلی اولدیغی حالده یلدیرم اصابت ایلسه
 یلدیرمک اکثر شدت و تأثیر مهلکه سی اوچلرده
 بولنانلره اصابت ایتدیکی مجربدر حتی تاریخ میلادک
 بیک سکزیوز سکزیسنه سی اغستوسنک یکر می ایکنجی
 کونی اسوجده قنونو نام قصبه ده بش نفر چوجق
 بر صره یه او طوروب او قومغله مشغوللر ایکن
 اوزرلرینہ دوشمش یلدیرم صره ایله طوران چوجقلردن
 اولکی طوران ایله صونکده کی چوجوغه بالاصابه
 بالکز بو ایکنسنی تلف ایدوب او برلری بالکز صار صیلوب
 خلاص بولدقلری مرویدر

بیک ایکیوز یتیش برسنه هجریه سی حزیرانک یکر می
 برنجی کونی طائفده اکثر محللره یلدیرم دوشدیکی کون
 عبد عاجزک او طور دیغم خانه نک او طه قیوسی
 اوزرینہ اصابتله او طه نک ایچنده طوب باطلارکی
 ههیب صدا و علو ظهور ایتمشیدی یا نمدہ بولنان
 پنجره دن طیشار و علو چیقوب نه اولدیغی بردنبره
 فرق اولنه مدی دیوارده اصیلی اولان تفنک پاتلادی

ظن ایلدم فقط او طه نك ایچنده او طو ردیغمن حالده
 هیچ بریمزه ضرری اصابت ایتمدی
 بعض کسنه لک ظنه کوره یلدیرم طو پراغه پک
 درین اصابت ایتمز دیه رک کوك کورلمکه باشلا نیجه
 مخزن کبی تحت الارض محالره اینزلر حالبوکه یلدیرم
 سکز اون قولاج درینلکننده طو پراغه اینوب کچدیکی
 مرویدر و بعض کسنه لک کوك کورلمکه باشلا دقده
 افقایتار لر بونک فائده سی اولماز لکن صافی ایپک ایله
 منسوج قوماشه بورینوب یاتمق فائده دن خالی دکلدیر
 زیرا ایپک الکتریسته بی غیر ناقلدر حتی اوچ کسنه
 براو طه ده یاتوب برینک اوزرنده ایپکی برشی ایله
 اور تو لو اولدیغدن او طه یه اصابت ایدن یلدیرم
 ایکسنی تلف ایدوب او بری خلاص اولدیغی مرویدر
 والحاصل بورا وفور طنه اثناسنده وقوع عبواه جق
 صاعقه نك مضرت تأثیرینه مهمما ممکن دوچار
 اولنماق ایچون هر تفحجه دیوار و اولو اغا جملرک
 و یوکسک بنارک و خصوصیه نهر و ایرمق مثللو
 صولرک قر بنده طورمق و بولمقدن کال درجه حدر
 اولنوب دیوار و اینیه و اشجار مثللو شیلرک اقل اون

(واون)

اوزرینه تردن تکون و ترا کم ایدن اوساخنی ازاله ایچون
 ایف و صابونله ییقا نملری و خصوصیه یومیه توز تو پراق
 ایچنده مشغول اولان اشخاصک سائرلندن زیاده
 ییقا نملری لازمدر وجود تری ایکن صوغوق صوابله
 ییقا نملیه که امر اض کثیره نك تسلطنه سبب اولور کذلک
 مجهول الاحوال اولان کسنه نك کیدیکی چاشوری
 کیمک مناسب اولدیغی کبی بعض مسافر لکرده مسافرله
 مخصوص اولان یتاق و یورغانک چارشفلری و یوز
 یا صدیغی تمیز اولدیغی حالده باشنی قویه جغنی محله چوره
 و یا خود یعنی مقوله سی شیلر سروب صو یتقسزین یا تلمق
 و یورغانک ترسی اور تنک مناسبدر زیرا او یوز کسنه نك
 یا توب و اور توندیکی یتاق و یورغانی اخر کیمسه
 صوینوب اور تنسه و یا تنسه علل جرب یعنی او یوز
 علتی سهولته سزایت ایدر

فرنکی و جذام و کل و او یوز و بونلره مماثل علل ساریه ایله
 مصاب اولان کسنه لک علتلرینه طقونان شبته
 طقونمزدن اول احتراز لازمدر مر ویدر که تجار دن
 برینک یاز یجبسنک اغزنده فرنکی یاره سی اولوب قلنک
 او جنی بعض بعض اغزینه صوقه رق یلا دیغندن یاره

(اوزرینه)

اوزرینه طقونمش بعده تاجر مذ کوردخی اولقم ایله یازی
 یازار ایکن او جنی طوداغنه طقوندر مغله طوداغنده
 فرنکی ظهور ایتشددر جناب حکیم مطلق جل وعلا
 حضرتلری و جودمزی بو مقوله ساری شیلرک
 تأثیرندن وقایه ایتک ایچون جلدیمزک اوزرینی غشاء
 فوق البشره تعیر اولسان برزار ایله ستر و اجاطه ایلشددر
 انجق کوز قباقلرینک کنار و ایچرو طرفی و درون اذن
 و طوداق و اغز و درون انف و مقعد و خشغه کی محللر
 اول غشادن یعنی مذ کور زاردن محروم اولمغله بو محللردن
 غیر محاله فرنکی یاره سی جراحی و سائر مواد
 ساریه تأثیر ایده من اکر غشاء بشره جلدک اوزرندن
 جز یلوب و یا صیر یلوب قالقار ایسه اولوقت مواد
 ساریه سهولته تأثیر ایدر بوسبیدن غایت دقت ایدوب
 مسواک و قاشق و جبوق و مار پیچ و اغز چالقبسی و خلال
 و طراق و اوستره و حمام طاقی و ابدست حاو لیبسی کی
 شیلری مشترک اوله رق استعمال ایتکدن حذر اولنمایددر

(بیابانده در)

مشیمه نك خروجندن صكره نفساز یاده راحت كورر لکن
 اكفتور كله جكندن سریر اوزرنده طغورمش ایسه
 اوزرنندن قالدیریلوب ازایشقلو بریرده یتاغه یاتور رلق
 ویتاغه یاتور لمزدن اول یتاغی قاندن وقایه ایچون
 اوزرینه قالین ویومشاق چا رشب قاتلنوب وضع
 وبعده لغوسه اکیا تیریلوب جسمنه هوا تأثیر ایتمک
 ایچون ایو اورتیلوب یاننده اولور اولماز لاقردی
 سویلمک کر کدر زیرازاند لاقردی ایستکله بدنی
 متأثره اولوب کندویه فنالق کلور مرام انک اسوده
 ومستریحه اولمسیدر بو تقدیرجه هفته کچجیه قدر
 یاننه اقرباسی ومحبه صادقه لرندن بشقه کسنه
 کیرماک اقتصایدیر بومد تدنصکره صحتی
 یرنده ایسه یاننه دخوله سائر خاتونلره رخصت ویریله
 ویتاغه یاتورلدقدنصکره یومشادیچی شربت یعنی
 بنفشه چیچکنک منقوعندن بر مقدار ایچوریله وبرقاج
 ساعت صکره یلیج صویینی ایچوریله واکر بوصویینی
 استک ایدرسه اولکی کونده وایکنجی اوچنجی ودردیچی
 کونده دخی ویریله وکونده ایکی دفعه شوربا ویریلوب

(تدریججه)

قزچوجقارينك كبريت ايله اثوابي طوتشوب
تلف اوله رق پدر و مادر و سائر فاملياسنك بغرليني
ياقد قلري مشهوددر

ايمدی يدي ياشندن دون اولان چوجقارلي تريبه ايدوب
اويغونيسز حر كترلندن منع پند و نصيحت ايله اوليوب
انجق ازارلق و سرد جهره اراهه ايلك ايله اولور
ويدی ياشندن يوقارو بولسان چوجقارطياغه
الفت ايتدير ليوب انجق نصيح و پند و تكبير ايله تريبه
اولميدر اكر كبار فاملياري اولادليني بو اولده
بك كوزل تريبه ايدر لر

(چوجقارلي اشيتدر نك فائده سي بيانده در)

چيچك چيقارميان چوجق اشيلنديغي حالده
جناب حكيم مطلق حضر تلرينك لطف و احسان ايله
چيچك علتنك مضر تندن سالم اولور
چوجقارلك هر برسندده اشيلنسي ممكن ايسه ده وقت
كچور ميوب طوغد يغنك اوچنجي اينك ختامنده
صحیح چيچكي كاذب چيچكدن فرق و تميزه قدرتي
اولان كسنه يه اشيلتمق لازمدر
(امراض جلد يه بيانده در)

(چوجقارلك)

چو جقلرك قاصيق يرلری پشوب قزارمق اكث
پيسلكدن نشئت ايتد كلرندن بزلرني صيقچه
دكشد يروب اصلا اوزرنده بول ايله اصلاق شيلری
قالماملیدر

قولاق اردی پشمی و كل علتي دخي پيسلك
و حامسز اقدن حصوله كلديكندن باشلرني
صيق صيق ييقامق و بعده انجه طراق ايله تمیز جه
طراق لازمدر

بعضا چو جقلرك وجود لرنده دخي انواع علل جلدیه
ظهور ایدر بونلرك بعضیلری تمیز طر توب ييقامق ايله
ايواولوب و بعضیلر ايواولیه جغندن حكيم حاذقه
باقدرمق لازمدر

(انحراف عمود فقاری بیاننده در)

عمود فقاریك یعنی بل كيكلرينك انحراف پیدا ایدوب
چار پلمسی غایت مهلك برعلت اولوب بوندن حاصل
اوله جق علل جسمانیه و روحانیه شرح و بیان قبول ایتمز
در جده در باشلیجه لری اعصابك حدت و تخریشی
ومراق و رعشه و دمك غیر منتظم دوران ایتمی
وبواصرو فان تو كورمه و عسرت تنفس مثلاو

(درد بچی فصل)

(امراض متوطنه ایله صالحین طرز زنده ظهوره کلان)
 (علل عامه نك کیفیت تأثیری و بونلره متعلق بعض)
 (فوائد صحیه بیاننده در)

معلوم اوله که امراض متوطنه محلی و بلدی موقعنه مخصوص بر کیفیت اولدیغندن امراض مزبوره اکثری اولحکاک حدود نی تجاوز ایده مز هر نه ایسه بو مقوله علتلرک تأثیرندن ممکن مرتبه محافظه اولنق ایچون کیفیت اقالیم و موسملرو بطاقلقلر حقنده بیان اولنان فوائد صحیه مه مراجعت اولنوب موجبجه حرکت اولندقدده علل متوطنه لردن مباعث اولنه ییلور ودخیز حیر وقره ح-ا و نزله قصبه و حواء ج-د ری وقولرا مثلاو علل صالحین طرز زنده بر بلده ده اسبابی مجهول اوله رق و قوعبولوب بر مدت صکره اول بلده دن غائب و آخر بلده لره نقل ایده رک اکثری اصول حفظ صحت رعایت ایتمیان کسنه لرده ظهوره کلور ایمدی بر محله صالحین طرز زنده بر کیفیت نزلک حصواه کل-د کده ممکن مرتبه تحفظک باشلوجه چاره سی بودر که بولندقلری اما کنی تطهیر ایدوب کمال درجه

نظافته دقت ایدرک چرکاب و بولاشق صوری کبی شیر
 خانه لک حولی و سائر محللرینه تراکم ایتدیرلییه
 ومشی خانه لک دخی صیق صیق تطهیر وهواسنک
 تجدید ایتدیرلسنده تکاسل اولنیه الحاصل ساکن اولنان
 خانه نک قیوو پنجره لرینی یومیسه برقاچ دفعه
 اچدیروب علی السویه هر بر محللرینک هواسنی تجدید
 ایتمه نک فائده کثیره سی وارد در

و بویله صالحین طرزنده وقوع عبولان کیفسزک
 کونلرنده کشی معتادی اولان اطعمه سنی تحویل
 ایلوب اعتدال اوزره تناول ایلسی مناسبدر وزحیر
 وقولرا علتلری بر بلده ده ظهور ایلدکنده کثرت اوزره
 صوغق صولرا ایچمه که دوام ایتک وجودی علل مز بوره یه
 مستعد قیله جفندن بوندن احتراز اولنوب اعتدال اوزره
 چای وتفته و پاپاتیه نک خفیف ثعنی شرب واستعمالک
 فائده سی بحر بدر

و بویله ایامده ملبوسات دخی هوانک رطوبت
 وبرودتنه کوره اتخاب اولنوب هواسنی صیق صیق
 تخلف ایدن موقعلرده البسه مسخنه لبس اولنوب
 صدرو بطنی وعلی الخصوص بلنی غایت صیقا

(طوتوب)

وبعض کتبه فضائل اخلاقی اوزون اوزادی یه
وصف و تعریف ایدرک اقتصاد نفس ماده سنی
بعضی یی یا لکزا کل و شرب و بعضی یی هر بردر لودوق
واکلیجه واشتهانک اعتدالنه حصر ایتشلر ایسه ده
اشاغیده ذکر اولنه جق اون ایکی فضائل تهذیب
اخلاقی موجب اولان ابحاثک رکنی بولندیغندن هر بردر لری
منفردا بروجه اتی شرح و بیان اولنور

(۱) ضبط و اقتصاد نفس دوام صحت و شعور و قوتک
منبعی بولنان معده کبی نازک برعضوی کثرت اطعمه
واشربه ایله اتعابدن مجانبیت اولنقی

(۲) صمت و سکوت کک ذاتنه و کک اخره خیر
و منفعتی اولیان بی لزوم سوزلایله بیهوده تضییق اوقات
اولنماق

(۳) ترتیب و انتظام اشیا و ادوات بیتیه بی مواضع
مخصوصه سنه وضع ایله نظاماتنه رعایت و هر برامور
و خدمتی وقت و زماننده رؤیت ایتک

(۴) تصمیم و قرار اجرا ایله جکی شیلیری ابتیدا
حواس نجسه داخلیه و خارجییه نک مرجع و مرکز
اولان دماغ یعنی عضو عقله حواله ایله قوه و اهمیه

(و تصویریه)

و تصویریه واسطه سیله تصمیم ایدوب بعدده اول قرارى
اساس اتخا ذیلہ خارجده اجرائتہ ابتدار اولنق

(۵) تدبیر و اداره خانه نفسنه و یا خود اخره خیرلو
اولان مواددن غیرى موجب اسراف و اتلاف اولان
مصارفدن حذر اولنق

(۶) سعی و غیرت منافع عمومیه و ذاتیه پی مؤدی
اولان شیلری التزام ایتمک و بی لزوم افعاله مجبوریتله
وقتنی عبث و بیهوده ضایع ایتمکده دقت و اقدار
قلنق

(۷) خلوص و صداقت و ادی چکروی و حیلہ کارى یه
کتمیوب دائماً حسن حال و کمال حقانیت یولنجہ حرکت
ایتمک

(۸) عدالت و حقانیت بنی نوعنی قولاً و فعلاً
اضرار و هر وقت حقوق بشریه بی مطالعہ ایله
اجرای غرض و نفسانیت کبی حالات مضره یه تصدی
و صرف افکار ایتیمیوب مسلك ممدوح استقامتی التزام
واختیار ایتمک

(۹) اعتدال هر بر شئیک افراطندن اجتناب
ایتمک

(۱۰) طهارت و نظافت كرك و جودك و كرك
ملبوسات و مفروشك و ساكن اولديغي خانهك طهارت
و نظافتك كمال درجه دقت و اهتمام فلنق

(۱۱) راحت و اطمان تلافی امكانده اولان
و يا خود اجتنابی ممكن اوله میان عارضه دهریه
و هیچ یزیه صایله جق حادثه عادیه ایله اشوری
متأسف اولماق

(۱۲) تواضع و مخاضعت شو صفت مقبوله ایله اتصاف
نه درجه لوده مرغوب و معتبر اولدیغنه

* تواضع یافتی فی کل حین * * فلا فخر علی طین لطین *
مدلول حکمت شمولی کافی اولمسیله تفصیله حاجت
کورندی

اشوائف البیان فضیله لرایله لایقی وجهه انفت ایوب
کندنده تقویت بولدیره رق پیانی طبیعت ایدتمک
لازم کلور و بو فضائل مذکورتهك جمله سنک بردن
کسب و تقویت بولدیرلمسسه هوس اولنمیوب انجق یاکن
برینه براز مدت ثبات اوزره دوام اولنوب اول فضیلت
کندنده کوزجه طبیعتلشمده کجه اخر فضیلتک تحصیله
کچلما مک و بو اصول اوزره هر برلرینی تحصیل ایدهرک

(اون)

(جدول تهذيب اخلاق) (۵۲۷)

فضائل اثني عشر	مجهول	جمعة ابراهيمي	يازاد	يازاد ابراهيمي	صالح	چهارشنبه	پنجشنبه
ضبط و اقتصاد نفس
سكوت
ترتيب و انتظام
تعميم و قرار
تدبير و اداره خانه
سعي و غيرت
خلوص و صداقت
عدالت و حقانيت
اعتدال
طهارت و نظافت
راحت و اطمينان
تواضع و مخاضعت

صحت وجودك اس اساسى ديمك اولوب بو كيفيت
كسب مال ايله حاصل اولماز اكر چه مال ايله اولمش
اولسه ايدى زنگين كسنه لر فقرا دن زياده مستريح البال
اولوب فقرا دائمى صورته منكسر القلب اولور لر ايدى
حالبو كه انسان كامل اولوبده يو خسول و محتاج اولان
كسنه لر حال و طالع لر دن كمال درجه خشنود اولدق لر دن
مستريح البال اولوب اضطراب درونه بادي اولان شير لر دن
برى و زاده اولغله عمر لر ينك هر بر ساعت و دقيقه لر ني
كمال سرور و خشنودى ايله كچور لر بو سببدن انسان
كندينه الم و ندامت و ير ن افكاره غلبه ايدوب نفسنى
كور ملك لازمدر

اگر بر كسه افكار فاسده و نفسك حيله سنه غلبه ايتمز ايسه
حفظ صحتى مقتضى و مفيد اولان اسايش و اطمينان
قلبه واصل اوله ميده رق حظوظات نفسانيه سنه تابع
اولوب كوندن كونه وجودك خرابنه و شرفك بر بادنه

(باعث)

موت بالا ده محرر اولدیغی وجهله جمیع اعضاء بدنیه
 فعلارینک قطع انقطاعندن عبارتدر
 عمر بشر بر کشمکش دائمی دیمک اولوب آخر عمر ده
 مقدمه فوت اولان حالت نزع کیفیتیه که مستقل قواء
 حیوانیه ایله بیلرندده اولان انکسکره کی جنک و اوغراشمه
 و اکثر یافوتدن اول وقوع عبولان علامت ثقیله در بوخاصه
 روحک جسد ایله مفارقت مستمره سی هنکامنده فعل
 دماغک و دوران دم و تنفسک اختلالندن ظهور ایدر
 فوت ایکی نوع اولوب بری عارضی دیکری طبیعیدر
 عارضی اعضاء ناز که بدن نبری و یا خود برقاچنک علل
 و امر اضمه دوچار و کلیا فعلارندن قالمسندن عبارتدر بو نوع
 فوت اکثر یاق جگر و قلب و دماغ و بغرسق علتلرندن
 حصوله کلور

فوت طبیعی سن کماله رسیده اوله رقی قوه حیوانیه
 تناقص بولد یغندن اعضاء بدنک جمیع فعلارینه فتور
 و بطائت طاری اولغله خدمت فعلیه لرینی لایبقی وجهله
 اجرا ایده ممکن نشئت ایدر
 تعریفدن مستغنی اولدیغی اوزره علامات ممت
 ایکی نوع اولوب بری فوت عقینده و دیکری برار

(وقت)

وقت صكره ظهور ايدر ايمدى فوت عقينده
 وقوعبولان علامتلك عددى اون اوج اولوب
 بونلردن اولكبسى ضربات قلبك متماديا قالمسى
 اولوب بوايسه سمع بالواسطه ايله تحقيق اولنور
 ايكنجيسى چهره نك بتون بتون تحويل اولنميسيدر
 اوچنجيسى جلدك صولميسيدر دردنجيسى الده اولان
 پولاقلغك زائل اولميسيدر بشنجيسى قزغن برشى ايله
 جلد داغلا نلسه اولكى كى قزار مق وقبار مق
 وقوعبولما مسيدر التجبسى جدار صدر ك كاملا
 حر كتن قالميسيدر يدنجيسى فم وانفدن بوستون
 تنفسك قطع اولنميسيدر سكرنجيسى جيع حواسك
 محو اولميسيدر طقوزنجيسى ثقبه طبيعه لك عضلات
 قابضه لر ينك دفعه كوشمه سيدر اوننجيسى عينك
 شفا فلغتك زائل اولميسيدر اون برنجيسى وجودك
 بلا حر كت قالميسيدر اون ايكنجيسى آلت چكه نك
 اشاغى صارقوب دوشمه سيدر اون اوچنجيسى باش
 پرمغك ال آيه سى ايچنه طوغرى قوريلوب
 بوزلميسيدر
 فوت اولدقن برازمدت صكره ظهور ايدن علامتلك
 عددى بش اولوب اولكبسى وجودك صغوميسيدر

ایکنجیسی اطراف بدنک سر تلمشی او چنجیسی
 الکتریقاً تأثیرندن وجود بی خبر اولدیغندن عضلاتده
 حدت استعدادیه ظهور ایلماسیدر در دنجیسی
 وجودک رخاوتلو و یومشاق اولان قسملرینک
 هبوطی بشنجیسی چوریوب تعفن ایلمسیدر
 ارباب تحقیقک بیانسه کوره مدنیتی ایلمش اولان
 مملکتلره حفظ صحت و تدایوی معالجاته دقت اولانیان
 یرلده و فیاتک تفاوتی اثبات اولمشدر شویلمکه
 فرانسهده برسنه ظرفنده وقوعبولان و فیاتک عددی
 سکزیوز بیک نفوسه بالغ اولدیغی وسنه ملادیه نک
 بیک سکزیوز قرق بش و قرق التی سنه سنده و فیات
 قرق بش کشیده برو بیک یدیوز یمش ایکیده بکرمی
 بشده برو وقوعبولدیغی بالتجر به تین ایلمشدر
 روسیهده بیک سکزیوز قرق ایکی تار یخنده و فیات
 بکرمی سکزده برو نمچهده بیک سکزیوز قرق تار یخنده
 اوتوز اوچده بر وسنه مذکوردهده پروسیاده اوتوز
 سکزده بر وانکلترده بیک سکزیوز قرق بر تار یخنده
 و فیات قرق بشده بر واقع اولمشدر
 فرانسهده برسنه ظرفنده اوچ بیک سکزیوز الی
 کشی ورم علتندن و درت یوز طقسان اوچ چیچکدن

(ویک)

ويك سڪسان قره چادن وايگوز اوتوز بش فجه دن
ويدى يوز قرق يدى كشي قضاء يعنى غير طبيعى
اوله رقى وفات ايتديكى تحقيق اولمشدر

دائرة مدنيتده اولان اهانك مقصدارى كونبكون
ترقى وتزايد بولديغى بالتجربه تبين ايلمشدر
فرانسه ده بيك سكر يوز اون يدى سنه ملاديه سندن
بيك سكر يوز قرق يدى سنه سنه قدر اوتوز سنه
ظرفنده وقوعبولان ولادت ايله وفياتك نسبتى اون
ايله سكر يعنى اون ولادت وسكر وفيات وقوعبولديغى
تحقيق اولمشدر

كثرت نفوس وفياتك از وقوعبولديغى حسبيله اولوب
بونك ايچون اك اول اولنه جق تدبيرلر دن بريسي آشى
وايكنجيسى امور شاقه نك جهت سهولتى بولمىسى
ماده ليله اصول حفظ صحتك نشروترقى كسب ايمىسى
اولديغى اوروپا اطباسى ادعايدرلر

مطبعة عامره ده طبع اولمشدر
۱۲۸۱ سنه
فى ۱۵ رمضان

ماستر علی احمد ادریس مدیری یاره مقبول انجمنی کتبه افندیگ قدسه و امور مقرر سنی حسابخانه مشهور اولاد معالی و غیرتند بجد نریغ برتیب سروری ضمنی مکتبه حکم نقیبه بیضا
 بالور و در سوزام حواله و اعطای جیلان نقیبه نورو انجمنی و علمه و یازده مستحق اولیغ اوزر بودملا امور مقرر از نه حسب خدمت و غیرتند مشهور و مطرف اولاد انجمنی نریغ برتیب
 تطبیق از نه و ساه حلالی یازده بولسه اولیغ خدمت مقرر سده برقا سده نریغ سوه و غیرتی و س و ننده بولن نوره نایر نقیبه مکتبه و کور مکتبه حسب جریانی موجب اولور و نوره
 معالی انجمنی سیه خادیمک بکیتیفه نریغی نکر و نسیمه و تقیر مقرر مقبوله بزلفا مقرر حلالی حسب سده سده نقیبه مکتبه و غیره نوره سمن داو بیزنده و غیره نقیبه بر لریغی حلاله انجمنی مکتبه
 کیشیک باب عایه علمه و انجمنی بر لریغی با نیه امر و نریغی حقیقه مقرر اولور کتبه و انجمنی مکتبه

İDH 610/42524

1

İ.DH.00610

Belge No:33 BOA, İ.DH.Yer Bilgis 610-42524, Belge Tarihi H-19-01-1287(21 Nisan 1870).

۱۴۵

معروضه جا کر کہ بریریک
 میرزا سعادتمند معطر حامی باستانا فیض کردہ سے اولادہ وقت نقشا خطا کی تباہی ہو کر توینچ پر تہید نہ طبع ان پندرہ صد اور بیضندہ و دی ایضت بعد درجہ آنہ مقتا رستہ کیا کردہ
 تا فعہ برائیتان کلا کر بیضندہ بہری سائلک انجا ہو کر سہ ہارہ بہ بازار ہو اور سو با ہونہ نہ یجہ یجہ خلیف با بیعی وانما ہو عری اولادہ سہرہ انکیز اعلیٰ غور ہ سکنا نہ شہور سہ سی
 معارف ہو جسک انجو ضلک بر خرمادہ سندہ مگر تہ تہ نہ با سالی مویا ہ اعطای شون ماہ نظر ات جلد سہ امر و ہوا ہو شکیس معارف قرار نہ کرانہ ایجا نہ نہ ہونہ نہ وقتہ ہارہ
 امر دایہ عین جنبہ و کا شہد بہ متوقف ہونہ و فیض ہارہ و ہار ہارہ امر دماہ حقتہ وقت اور کر
 علیہ السلام
 علیہ السلام

A.MKT.MHM

465/18

A.}MKT.MHM.00465.00018.001

Belge No: 34 BOA, A.}MKT. MHM. 465-18, H-03-08-1290 (26 Eylül 1873).